316.637

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TANSZÉK
FOLYÓIRATA

SZAKNYELV – TERMINOLÓGIA – TÖBBNYELVŰSÉG

4.
2007

ETO: 821.511.141+811.511.141 YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2007. XXXVIII. évf. 4. sz. ÚJ FOLYAM XIII. évf. 4. sz.

2007.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
a Vajdaság Autonóm Tartomány Oktatási és Művelődési Titkársága,
valamint a Szülőföld Alap támogatásával.

Felelős szerkesztő: Láncz Irén
Főszerkesztő: Harkai Vass Éva
Szerkesztőbizottság: Deréky Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg), Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Papp György, Cseh Márta, Gerold László és Utasi Csilla

Szerkesztőségi titkár: Kovács Rácz Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConell-Duff Márta

Szerkesztőség: BTK, Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (021) 458-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2007-ben 200 példányban.

TARTALOM

SZAKNYELV – TERMINOLÓGIA – TÖBBNYELVŰSÉG

LÁNCZ Irén: Egyetemi Nyelvészeti Napok, Újvidék, 2007. november 20–21. 7
PAPP György: A szaknyelvi terminológia időszerű gondjai 9
FÓRIS Ágota: Terminológiai problémák – fogalmi rendszerek 16
LÁNCZ Irén: A nyelvtudomány műszavainak néhány jellemzője 26
CSEH Márta: Nyelvészeti terminusok a Brančić—Derra-szótárakban . . . 40
PÁSZTOR KICSI Mária: Az aktuális tagolás vizsgálatának terminológiai kérdései 50
KOVÁCS RÁCZ Eleonóra: Szemelvények a szociolingvisztikai terminológiából 57

KATONA Edit: A test átlényegülése, a lélek megtestesülése a lélekmetaforákban 68
RAJSLI Ilona: Szaknyelvi reliktumok 85
ANDRIĆ Edit: A jogi és társadalmi-politikai terminológia általános kérdései 94

KURTÁN Zsuzsa: Szakszavak és szakkifejezések szövegkörnyezetben: nyelvi-nyelvhasználati jellemzők 103
MOLNÁR CSIKÓS László: A regionális szaknyelvek lehetőségei 111
CSORBA Béla: Földrajzi nevek történelmi változatai 121

SADRŽAJ

STRUČNI JEZIK – TERMINOLOGIJA – VIŠEJEZIČNOST

Iren LANC: Univerzitetski lingvistički dani, Novi Sad, 20–21. novembar 2007. 7
Đerđ PAP: Aktuelni problemi stručne terminologije 9
Agota FORIŠ: Terminološki problemi – pojmovni sistemi 16
Iren LANC: Nekoliko osobenosti stručnih izraza u lingvistici 26
Marta ČEH: Lingvistički termini u rečnicima Brančića i Dere 40
Marija PASTOR-KIČI: Terminološka pitanja u posmatranju komunikativne perspektive rečenice 50
Eleonora KOVAČ-RAC: Primeri iz sociolingvističke terminologije . . . 57

Edit KATONA: Preobražaj tela, otelotvorenje duše u metaforama duha 68
Ilona RAJŠLI: Jezički spomenici starih zanata 85
Edita ANDRIĆ: Osnovna pitanja pravne i društveno-političke terminologije 94

Žuža KURTAN: Stručne reči i izrazi u kontekstu: jezičke i upotrebne karakteristike 103
Laslo MOLNAR-ČIKOŠ: Mogućnosti regionalnih stručnih jezika . . . 111
Bela ČORBA: Istorijske varijante geografskih imena 121

CONTENTS

TECHNICAL LANGUAGE –TERMINOLOGY – MULTILINGUALISM

LÁNCZ, Irén: University Linguistics Days, Novi Sad, November 20-21 7
PAPP, György: Topical Problems of Technical Terminology 9
FÓRIS, Ágota: Terminology Problems – Conceptual Systems 16
LÁNCZ, Irén: Some Characteristics of Linguistic Terminology 26
CSEH, Márta: Linguistic Terms in the Brančić-Derra Dictionaries 40
PÁSZTOR KICSI, Mária:Terminological Problems of the Study of the Actual Division of the Sentence 50
KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra: Selections from the Terminology of Sociolinguistics 57

KATONA, Edit: Transubstantiation of the Body and Embodiment of the Soul in Soul Metaphors 68
RAJSLI, Ilona: Relics of Technical Terminology 85
ANDRIĆ, Edit: General Questions of Legal and Socio-Political Terminology 94

KURTÁN, Zsuzsa: Technical Terms in Context: Characteristic Features of Language and Language Use 103
MOLNÁR CSIKÓS, László: Potentials of Regional Technical Languages 111
CSORBA, Béla: Historical Variants of Geographical Names 121

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének folyóirata / felelős szerkesztő Láncz Irén ; főszerkesztő Harkai Vass Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976)–.– Újvidék : Magyar Tanszék, 1976–.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350–2430

COBISS.SR-ID 17698

SZAKNYELV – TERMINOLÓGIA – TÖBBNYELVŰSÉG*

EGYETEMI NYELVÉSZETI NAPOK,
Újvidék, 2007. november 20–21.

Hölgyeim és Uraim, tisztelt tanár urak, kollégák, hallgatók!

Tisztelettel köszöntöm valamennyiüket, akik elfogadták meghívásunkat az Egyetemi Nyelvészeti Napok tudományos tanácskozására, és most jelen vannak nyelvészkonferenciánkon.

Fontos számunkra ez a tudományos tanácskozás, mert évről évre lehetőséget nyújt számunkra, hogy fontos nyelvészeti kérdésekről elmondjuk véleményünket, bemutassuk kutatásaink eredményeinek egy részét, és nemcsak mi, a tanszék tanárai és munkatársai, hanem hallgatóink is. És ehhez mindjárt hozzáteszem, hogy nemcsak a nyelvész szakos hallgatóink szoktak részt venni konferenciánkon, hanem – mint az idén is – irodalmi érdeklődésű hallgatóink is.

Mint az elmúlt években is, ezúttal is a nyelvtudománynak egyik fontos és nagy vitákat kiváltó, vélemények sokféleségét mutató kérdéseiről lesz szó, a szaknyelvekről, a terminológiáról, és ami ehhez kapcsolódik, és nemcsak nálunk, Vajdaságban, hanem másutt is megoldásra váró kérdéseket vet fel, ez pedig a többnyelvűség és a vele kapcsolatos fordítás. Idei konferenciánk témáját is Papp György kollégánk javasolta, mi pedig elfogadtuk, egyrészt azért, mert a szaknyelvekkel, vagy hogy egészen pontos legyek, a szakmai nyelvhasználattal tanácskozásainkon eddig még nem foglalkoztunk (éppen ezért nagy kihívás is számunkra!), másrészt azért, mert jól tudjuk, a szaktudományok fellendülése és az új ismeretek gyarapodása összefüggnek, a fogalmi rendszerek gazdagodnak, a fogalmakat meg kell nevezni, és sem a szaktudományok, sem a szaknyelvek szempontjából nem mindegy, hogy a megnevezés milyen módon történik. Terminológiai kérésekkel azért is érdemes foglalkoznunk, mert a tanszéken folyó oktatás és kutatás a szaktudományok széles spektrumát fogja át, ide értem a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatását is, a fordítást is, mely ha nem is külön modulként, de választható tantárgycsoport formájában jelen van tanrendünkben, és ha külön terminológiát nem tanítunk is, a fordítással kapcsolatos tantárgyainknak

*Az újvidéki Magyar Tanszéken 2007. november 20-án és 21-én tartott tudományos tanácskozáson elhangzott dolgozatok

feltétlenül ki kell térnie rá. Nem beszélve arról, hogy a közelmúltban felkérés érkezett hozzánk a Jogi Karról, hogy mit tudnánk nyújtani a kar hallgatóinak terminológiai ismeretekből. Egyszóval foglalkoznunk kell a terminológiával, és nemcsak most a konferencián.

A tanácskozásunk programját átfutva, láthatják vendégeink, hogy sok szó esik majd a nyelvészeti műszavakról, s ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen szakterületünk terminusaihoz értünk a legjobban. Kár, hogy például irodalmáraink közül nem foglalkozik senki a szakszavakkal, hogy nem mutatják be a változásokat a szakszóhasználatban, mert – úgy gondolom –, arról is lenne mit mondani, de végül is sohasem késő, hogy sorra vegyük az irodalomelméletben – és talán még az irodalomtörténetben is – egyre sokasodó új kifejezéseket, és tegyük meg észrevételeinket velük kapcsolatban.

Folytatható lesz tehát, amibe most belefogunk, és akár egy következő konferencia tárgya lehetne az, aminek tárgyalásába talán most bele sem fogunk, ez pedig a szakmai nyelvhasználat funkcionális stilisztikai, szövegtani és akár pragmatikai feldolgozása, továbbá a szakmai nyelvhasználatnak más funkcionális stílusokkal történő, több szempontot figyelembe vevő összehasonlítása.

Amikor Papp tanár úr megtette a konferencia szervezésének első lépéseit, még nem tudhattuk, hogy a szervezés feladatait másnak kell vállalnia. Örülnénk, ha a Tanár úr jelen lenne, sajnos betegsége megakadályozta, hogy részt vegyen tanácskozásunkon. De előadásának szövegét elküldte, és meghallgathatjuk.

Sajnos most nincs pontos adatom arról, hogy hány éve is szervezzük meg évente a nyelvészkonferenciát, tehát nem tudom megmondani azt sem, hogy hány témát javasolt eddig a Tanár úr. Ettől függetlenül azonban a tanszék nevében megköszönöm Papp tanár úrnak, hogy eddig életben tartotta tanácskozásunkat, hogy megszervezte, hogy gondoskodott arról, hogy külföldi résztvevők is jelen legyenek, és sikeres legyen. Mi most nem tehetünk mást, mint megígérjük – mert ez is feladataink közé tartozik –, hogy a hagyományt, melyet teremtett, ápoljuk, tovább visszük, és tesszük majd ezt abban a reményben, hogy Papp tanár úr a következő években tartandó tudományos tanácskozásainkon jelen lesz, mert sok mindent – többek között szemléletmódot – tanulhatunk tőle.

És most kezdődjön a tudományos tanácskozás, mely, remélem, ezúttal is eredményes lesz, és az előadásokat vita követi majd.

LÁNCZ Irén

ETO: 811.511.141(497.113):81'373:81'276.6:342.75
CONFERENCE PAPER

PAPP GYÖRGY

A SZAKNYELVI TERMINOLÓGIA IDŐSZERŰ GONDJAI

Topical Problems of Technical Terminology

A terminológia a jelen tanulmány szerint nemzeti és nyelvi érték, de gondot is jelent, vitát is gerjeszt. Gondot okozhat a terminológiai rendszerek gyors áramlása a nemzeti nyelvbe, a társadalom minden rétegébe, főleg az idegen szavak révén. A kisebbségi közösségek nem tudják éltetni a szaknyelvet belső forrásból, fordításra kényszerülnek, mert hiányzanak szakterületi rétegeik. Az elszigetelt magyar mikroközösségek révén folyamatban van a szakszavak szétfejlődése is.
Ezután a tanulmány a terminológia megközelítési szempontjait veszi számba: a kommunikációs közösség, a szakmai kommunikáció és a szakszöveg, a jeltárgy és nyelvi valósághátter, a terminológiai jelek rendszerének, a terminus nyelvi, illetve szakmai kötődéseinek kérdéseit.

Kulcsszavak: külső és belső források, tezaurusz, szómező, nyelvi hiány, szaknyelvi rétegződés, logikai-szemantikai sűrítettség, transzformációs szakkifejezések

0. Témaajánlóként (a témajavaslatot és a résztémákat én dolgoztam ki még az elmúlt év folyamán) első feladatom a tanácskozás tárgyának indoklása. Azt nem kell külön bizonygatnom, hogy a jól kiművelt szaknyelv, terminológia nemzeti (tartalmában) és nyelvközösségi (küllemében) kincs, mert a tudományos–szakmai gondolkodás mindenkori lenyomata. Egyik modern legendánk szerint Teller Edét kérdezték, hogy lehet ennyi magyar atomfizikus. – Amelyik tudománynak olyan szaknyelve van – felelte – ott könnyen teremnek a tudósok.

0.1. Persze az időszerűséget sok mindennapi, sőt negatív vonatkozás is alátámasztja. Lássuk ezeket:

01.1. A tudományos eredmények áramlása, nemzeti környezetekbe épülése ma már határtalan és gyors. Egész nómenklatúrák, terminológiai alrendszerek épülnek be néhány év alatt a nemzeti nyelvekbe, amint a leglátványosabb számítástechnikával történt.

0.1.2. Ez a nevezéktani rendszer nem marad meg a szűk tudományos-szakmai elit körében, mint régen, hanem bámulatos gyorsasággal a „mélyrétegekbe" szivárog, a tudományos népszerűsítés, az oktatási tartalmak, a szakterületi sajtó és egyéb publicisztikai műfajok révén.

Közkinccsé válása általánossá teszi a tartalmi–alaki problémákat is. Például az idegen vagy belső keletkezésű szakszókincs viszonylatában.

0.2. Ez a problémakör, szembesülés életkor szerint is határtalan. Gondoljunk arra, hogy az 1. osztályos matematikakönyvek tele vannak olyan fogalmakkal–szavakkal, mint a *halmazok uniója*, *gráfok*, *mátrix*. Amikor – főleg az idegenszerűségek miatt – tiltakoztunk, azzal replikáztak a matematikusok, hogy ez így van a német, angol, orosz tankönyvekben is, és a magyar gyerek sem butább náluk. Ez igaz is, de lehet, hogy olyan fogalmak révén szeret tanulni, amelyek jelei nemcsak jelölnek, de jelentenek is valamit.

0.3. Mi kisebbségben, többnyelvűségben élünk, és ebből a szaknyelvi kommunikációra nézve több bökkenő is következik:

0.3.1. Amire szellemi életünkben, tájékozódásunkban, felzárkózásunkban szükségünk van, nem tudjunk magunk, belső forrásból megteremteni. Tárgyi és alanyi okokból sem. Sok szakterület a magyar tudósok, szakemberek szempontjából lefedetlen, vagy ha mégis van adott érdeklődésű szakemberünk, azok nem tudnak, vagy nem akarnak magyar szakmai kommunikációt folytatni, mert nem tudnak, vagy nem tartják kifizetődőnek a szerbhez vagy angolhoz képest. Van olyan is, aki megszólja a magyar sajtót, hogy csak az irodalommal, más népszerű társadalomtudományokkal foglalkozik, a kolloidfizikával, szúnyogkutatással, orr–fül-gégészettel nem. Gondoljunk csak bele: Azt várják a közéleti publicisztikától, hogy olyat tükrözzön, ami elsődlegességben, alapkommunikációban meg sem valósult.

A sajtó ezt ereje szerint, sőt azon felül meg is teszi. A másik eszközünk a külső forrásból merítés, a fordítás. Sajnos mindkét „honosítási" eljárásnál az a gond, hogy a problémamegoldás kikerül az elsődleges kommunikációs közösségek hatásköréből. Nem írhat minden műszaki témájú cikket mérnök, nem fordíthat minden fizika vagy filozófia tankönyvet fizikus, filozófus, csillagász, és még az sem lenne megoldás, hisz egyetemi tanulmányait szerb nyelven folytatta. Így terminológiai kölcsönzésekbe, interferenciába ütközünk lépten-nyomon. Jaj annak a fordításnak, melynek elkövetője először a fordítandó szövegben találkozik az adott szaknyelvi gondokkal. Abból csak olyasmi sülhet ki, mint a magyar madarászokat elkísérő kocafordító teljesítménye, amikor magyar ornitológus a csattogó pepülepüléről beszélt, a fordításban a tolmács azt közölte: Meine Damen und Herren, das ist ein Vogel. Magyarul: Hölgyeim és uraim, ez egy madár. Vagy az a híradás, miszerint a Szabadkai Kórház szülészeti osztálya *keltetőgépet* vásárolt (az inkubátor helyett).

0.4. Persze nemcsak az aktív nyelvi közvetítők hiánya a gond, baj van a címzetteknél, befogadóknál is. Kisebbségi kór, hogy csak a legkisebb cso-

portok, a család, a kisközösségek nyelve aktív, és a legmagasabb kategória az irodalmi nyelv, ahogyan Deme Lászó is megállapítja (DEME 1970). Bár Szeli István a Nyelvhasználatunk etikájában ezt is megkérdőjelezheti (SZELI 1985). Mozgás nélkül viszont tisztulás sem lehetséges, főleg a megfélemlített nyelvhasználat és kétnyelvűségi babonák miatt, mint például a *Harcosszövetség* (egybeírva) csak Harcos Szövetség lehet, mert a szerbben is két szó, a Nemzetközi Monéta Alap csak különírva lehetséges, mert a többi európai nyelvben úgy van. A Monetáris Alap már indokolttá tenné a szintaktikai különformáltságot. Megtiltatott nékünk a *hon- védelem* használata, „mert a honvéd 1941-ben jött", helyette volt a *népvédelem*, és mit tesz a „gondolkodó" elme: külön jelentést tulajdonít az egyiknek is (aktív katonaság), a másiknak is (felfegyverzett tartalékosok).

0.5. Sok gondot okoz a szakkifejezések, szakszók elszigetelt, egyenkénti vizsgálata, mert nem tud eljutni azokig az általános törvényszerűségekig, amelyekből aztán minden levezethető. Másik nagy gond, hogy szinte egyetlen szakterületnek sincs nemhogy kétnyelvű, de a természetes összefüggésekre épülő magyar szótára sem.

06. A beszélőközösségek elkülönülésének egyik egyre erőteljesebb következménye a szaknyelvi szétfejlődés, elkülönülés. Nagyon kevés „külföldi" magyar érti meg az üzletekben található kiírást: Itt közületeket is kiszolgálunk. Egyébként a vállalatok és intézmények közös kategóriáját jelenti. Hasonló bajok vannak a vajdasági község terminussal, mert nem nagyobb falut, a városnál kisebb települést jelent, hanem egy központú településtársulást, mondhatnánk járást, de a járást mint területi-politikai fogalmat kiiktatták a jugoszláviai államigazgatási rendszerből.

1. A kommunikációs közösség

A szakmai kommunikációs közösség a szaknyelv vizsgálatában elsődleges, mert az ő igénye hoz létre és alakít minden közlést. Nem alkalmi tárulás, mert minden adott beszélőtől függetlenül fennmarad, és igényei szabják meg a közlés törvényszerűségeit. Különbséget kell tenni az elsődleges és másodlagos kommunikációs közösségek között. A tudományos, szakmai közlés elsősorban azt az eredeti csoportot kell hogy szolgálja. Mivel gyakori közöttük az eszmecsere, a lehető legszükségesebbek kifejtésére szorítkoznak, és a maximális előismeret tartalmassá, tömörré teszi a közleményt. A másodlagos kommunikációs közösség fogalma esetenként az egész nyelvközösségre kiterjedhet, mondjuk az *infarktus* orvosi, a *stressz* lélektani, az *adásvételi szerződés* jogi kifejezés esetében. A szaknyelvnek viszont mindig az elsődleges közösség szempontjait kell szolgálnia, például a feltételezett előismereti szintet, vagyis egy terminusnál nem lehet minden mindenki számára közérthető.

A szakterületi érintkezésben külön rétegződés tapasztalható, pl. a tudományos közlés és a szakzsargon között akár értelemzavaró különbségek is lehetnek.

2. A tudományos-szakmai kommunikáció és a szakszöveg

A munkamegosztás szerint a szerveződő tudományos-szakmai közlések, szakszövegek az egyezményességet, szabványosságot, illeszthetőséget szolgálják, sajátos közlési, illetve szövegsajátosságokkal rendelkeznek. Ezek lehetnek *globálisak*, vagyis sajátos szerkezetűek, jellemző lehet bizonyos elemek ismétlődésének statisztikája, különösen a szövegtémánál, az erőteljes metanyelvi, a valóságot és jeleket összerendelő funkció szerint, például a meghatározásokban.

A másik szövegelem-csoportot lokális jegyeknek nevezzük, mert adott szöveghelyeken bukkannak fel, általában a mondatnál inkább kisebbek, mint nagyobbak, meghatározásuk megfelelő szakismeretet igényel. Rögtön tapasztalhatjuk, hogy nem az adott közleményben keletkeztek, hanem a kommunikációs folyamatok egész sora formálta őket és maga a szakszöveg természete, amely például Solomon Marcus szerint (MARCUS 1977; 147–166) maximális logikai-tartalmi sűrítettségre törekszik, ezért terminusokat, vagy akár rövidítéseket, szimbólumokat használ, tehát mesterséges kifejezésmódokat. Nyelvi eszközei transzparensek, áttetszőek, a nyelvi megformáltság nem önmagáért, hanem a tartalmi kifejezésért van, a szemantikai értelmezéshez rövid kontextusok elegendők, vagy akár kontextustól függetleníthetők, inkább a denotációra, mint a konnotációra épít.

A felsorolt sajátságok legfőbb hordozója, kifejezője a terminus, a szakszó vagy szakkifejezés, amely valamely egyezményesen körülhatárolt jeltárgy sajátosan és a megfelelő fokon fogalommá, fogalmi kapcsolattá általánosított, sajátos fogalmi jegyeket, szerkesztésmódokat kitüntető, a lehető legtömörebb, legtartalmasabb, nyelvileg szabványos és következetes megnevezés, amelyet, mint Karcsay Sándor megjegyzi (KARCSAY 1975), az emberi munka, az azonos érdeklődés, a társadalmi csoporthoz tartozás alapján szerveződő közösségek az egyértelmű gondolatközlés céljaira használnak. Nem kizárólagosan, mert szaknyelvi fordulatok, frazeológiai egységek és egyéb sztereotip szerkezetek is előfordulnak.

Ezeket a szövegelemeket a megvalósult, nyelvileg megformált jelentésviszonyok szövik át megvalósult szintagmatikus kapcsolatokként, de a hiány szimmetriájaként paradigmatikus kiteljesedésre készen jelen vannak a meg nem valósult szemantikai minőségek is.

Könnyű például a szélsebesség fokozatait érzékelni, fordítani is, ha a skála több fokozata azonos szövegben van kifejtve: *gyenge fuvallat, gyenge szellő,*

gyenge szél, mérsékelt szél stb. (Beafort-skála). Ha viszont fordítás közben csak egy szint fordul elő, mondjuk a *lagan povetarac*, a fordítónak nagyon nehéz választania a *gyenge fuvallat, gyenge szellő, gyenge szél* között.

Hasonló probléma fordul elő a joggyakorlatban a *kiskorú* és a *fiatalkorú* esetében, amelyeket hajlamos a laikus fordító összekeverni, holott a második elsősorban a büntetőjogban használatos, a kiskorú pedig általános jelentésű.

3. A nyelvi valósághattér

Mint mondtuk, a terminológia a valósághattérhez, a „dologismerethez" (Balassa József) egyezményesen körülhatárolt jeltárgyak révén közelít, amelyekhez az adott nyelvben releváns fogalomalkotás folyamatában jut el, miközben a fogalmakat soha sem elszigetelten , hanem rendszerükben szemléli. Ez tehát a szómező jeltárgyi része. A fordításban, nyelvi kontaktusokban épp ez a nyelvi relativizmus okozza a legtöbb gondot, mert a fogalmi mezők vagy tagoltabbak egyik kódrendszerben vagy másként tagoltak, illetve eltérőek az alá- és fölérendeltségi viszonyok. Mondjuk az öcs-báty, húg- néne, a szerb stric és ujak a nagybácsi megfelelői, illetve a nagyszülők esetében, amely megnevezéseket a szerbben csak analitikusan lehet kifejezni. Nem véletlen, hogy a nyelvújítás szavainak többsége valamilyen absztrakciós fokozatot teremtett meg.

A szómezőket egy adott szövegtipológia szerint értékelhetjük. A természet- és humántudományi szakszavak között lényeges különbség van. Az előzőek jeltárgyai ugyanis többnyire a megnevezéstől függetlenül léteznek, egzaktak, ezért nem lép fel náluk hírveszteség (*háromszög, szürke nyersvas, forgató nyomaték*).

A humántudományi terminológiának nemigen vannak ilyen elsődleges denotátumai, viszont tömegesen fordulnak elő a másodlagos jeltárgyak. Mint Polzovics Iván (POLZOVICS 1975) megjegyzi, a kifejezés, megfogalmazás, egyúttal a tudományos eredmény is.

Ebből a humán szaknyelvre nézve több gond következik. Nehéz a terminusokat meghatározni, behatárolni. Ezért számos nálunk megjelent szójegyzék nem más, mint bizonyos politikai, jogi, közgazdasági szöveg szétdarabolása, olyan terminus is születik, mint a *blaža kazna* (enyhébb büntetés).

A szakkommunikáció közben megvalósuló szerves alá-, fölé- és mellérendelési kapcsolatok, a természetes rendszer sajnos eltűnik a másodlagos szótári tárolás, rögzítés során. Szótáraink többségét a természetes összefüggéseikből kiszakított szavak betűrendes sorai alkotják. A megoldást az úgynevezett tezauruszok jelentenék. Ennek szemléltetésére álljon itt csak egy példa: *Jel: tolmácsolás: Elsősorban elhangzott közleményt más nyelven szóban fogalmaz meg. Fölérendelt fogalom: fordítás, alárendelt fogalmak: konszekutív vagy tárgyalási tolmácsolás, szimultán vagy konferenciatolmácsolás, tiltott szinonima: szóbeli fordítás.*

4. A terminológiai jelek természete

Még csak ezt érinthetjük a rengeteg vonatkozásból. Mint mondtuk, a terminusnak mint jelnek a lehető legtartalmasabbnak, legrövidebbnek kell lennie, zárt szerkezetnek, hogy bármelyik szöveghelyen könnyen illeszthető legyen. Ez a kívánalom azonban nyelvileg változó, a nyelvek analitikus vagy szintetikus, tömörítő jellegétől függően. A terminológiai állomány állhat idegen és belső keletkezésű szavakból, névszókból és a magyarban igékből, de képződhet szövegrészekből transzformáció révén. A mondatszint állítmányi (derivátumot is tartalmazó), állítmányi elem nélküli, szintaktikailag jelölt, összeforrott szerkezeteiről és egyetlen megmaradó szerkezeti elemről Károly Sándornál (KÁROLY 1971) találunk bővebb kifejtést.

Még csak egyetlen kérdést érinthetünk: A szakmai közösség, denotátrendszer függvénye-e a szaknyelv vagy a természetes nyelvé, nyelvközösségé. Ha olyat hallunk: *vérehulló fecskefű*, *hőscincér*, az utóbbiról nincs kétségünk. Ennek logikáját követve gyakran kérik számon az érthetőséget, világosságot, logikus felépítettséget, mint Szeli István (SZELI 1985), Tarnóczi Loránd (TARNÓCZI 1974) , aki pl. kifogásolja a *facsavar, csavarhúzó* kifejezéseket, mert hogy nem tudjuk, hogy fába való vagy fából készült csavarról van-e szó. Viszont a szakkommunikációban fel kell tételeznünk a kontextusérzékenységet. Az is igaz, hogy nem minden szakszó elegáns és korrekt. Például a *holember-berendezés* sem az, de a maga helyén nélkülözhetetlen. Voltak nekünk is képződményeink, mint a *társult munka*.

Másoknál a denotatív tényezők válnak uralkodóvá. Például a lengyel Sigmund Stoberlskinél (STOBERLSKI 1977) az áll, hogy a terminológiai gondolkodásban már rég idejét múlták egy adott nyelv szempontjai. A szakszavakat legszívesebben kódszámokkal helyettesítené. Ellentéteként pl. Kolozsvári Grandpierre Emil (KOLOZSVÁRI 1979) sok terminust nyelvromlásként értelmez.

Gondok, kétségek felvetésére vállalkoztunk, többre nem is vállalkozhattunk. Azokat is éppen hogy érintettük. Csak a magyar nyelv szintetikus, tömörítő terminológiai hajlama külön monográfiát érdemelne a szerb nyelv viszonylatában.

Hivatkozások, irodalom

(Deme 1970) – Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjaink. Madách, Bratislava

(Karcsay 1975) – Karcsay Sándor: Jogi szaknyelv – jogi fordítás = Szakfordítás és közélet. OFFI, Bp.

(Károly 1971) – Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Bp.

(Kolozsvári 1979) – Kolozsvári Grandpierre Emil: Herder árnyékában. Bp.

(Marcus 1977) – Solomon. Marcus: Ötvenkét oppozíció a tudományos és költői kommunikáció között = A nyelvi szépség matematikája. Gondolat, Bp.

(Polzovics 1975) – Polzovics Iván: A műszaki fordítások sajátosságai és követelményei = Szakfordítás és közélet. OFFI, Bp.
(Stoberlski 1977) – Nauka i praksa održavaju internacinalizaciju terminologije. Mostovi, 35.
(Szeli 1985) – Szeli István: Nyelvhasználatunk etikája. Forum, Újvidék

TOPICAL PROBLEMS OF TECHNICAL TERMINOLOGY

The present paper regards terminology a national and linguistic treasure, but terminology can also cause problems and set off a storm of controversy. Influx of terminological systems into the national language, and that, into all layers of the society, mostly in the form of foreign words, can cause a problem. Minority communities are unable to maintain and develop their technical language from inner sources; they are reduced to translating because they lack their own special technical layers. Due to the isolated Hungarian micro-societies, we can also witness the process of diverging development in specialised terminology.

This study focuses on the approaches in terminology and tackles the following issues: communication communities, technical communication and technical texts, the denotatum and the background of linguistic reality, the system of terminological signs, and the linguistic or technical binding of terms.

Keywords: inside and outside sources, thesaurus, lexical field, absence of words, layers of technical language, logical and semantic compactness, transformational technical terms

ETO: 811.511.141:81'373 CONFERENCE PAPER

FÓRIS ÁGOTA

TERMINOLÓGIAI PROBLÉMÁK – FOGALMI RENDSZEREK

Terminology Problems – Conceptual Systems

A tanulmány célja rámutatni a nemzetközi és a magyar terminológia összefüggéseire, a paradigmaváltás okaira és következményeire, a megváltozott környezet, az új feladatatok következtében felmerülő új célok és módszerek és újfajta szemlélet szükségességére. A tanulmányban kiemelésre kerül, hogy a terminológiai rendezés és megújítás rövid ciklusú feladattá vált, és hogy a nemzetközi, különösen az európai folyamatok a magyar terminológiai kutatásokra is hatással vannak. A megváltozott szemlélet, a módosult kutatási célok és módszerek miatt pedig a magyar terminológia elveit, módszereit és rendszerét is szükségessé vált újragondolni és új alapokra helyezni.

Kulcsszavak: terminus, magyar terminológia, normák, fogalom, definíció

Bevezetés – paradigmaváltás

Az információs társadalomban a szakterületi elszigetelődés jelentősen csökken, a szakmai fogalomrendszerek nem csak az egyes szakmákon belül, de más szakmák művelői körében is ismertté válnak, szoros kapcsolatba kerülnek egymással és hatnak is egymásra. Az egyes szakmák rendszerei közötti könnyebb átjárhatóságot segíti a fogalmak pontos meghatározása és az egyes rendszerek egymással történő összevetése és összehangolása. A telekommunikáció és az informatika fejlődésével és összekapcsolódásával, a telematika létrejöttével, az internet és más hálózatok létrehozásával ma már sok fontos információ rövid idő alatt beszerezhető és továbbítható. A gyors fejlődés következtében rövid idő alatt tömegesen keletkeznek új fogalmak, amelyek nyelvi jelölésére és a már meglevő terminológiai rendszerbe történő beillesztésére kevés idő áll rendelkezésre. Új foglalkozási ágak, szakmák, tudományágak jönnek létre, amelyekben tömegesen és rövid idő alatt megoldandó terminológiai problémák állnak elő. Az új szakmák szavai gyorsan átkerülnek más szaknyelvekbe és a köznyelvbe.

Az utóbbi évtizedben nagy lendülettel megindult nemzetközi kutató-fejlesztő munkálatok során tisztázták a terminológia tudományos alapkérdéseit,

az eredmények nemzetközi rögzítése folyamatosan történik, és ezek alapján egy-, két- és többnyelvű terminológiai szótárak, adatbázisok, szabványok stb. jöttek létre. A magyar terminológiai kutatások és a felhasználást szolgáló terminológiai fejlesztések azonban több területen még nem tartanak lépést a nemzetközi folyamatokkal. (A terminológia rendszeréről, a magyar és a nemzetközi terminológiai munkákról részletesen lásd FÓRIS, 2005, 2006a).

A magyar terminológia napjainkban

A magyar terminológiai munkák jelentős részének megoldásában az egyes szakterületek és tudományterületek aktívan közreműködnek, úgy, hogy az évszázadok során kialakult fogalmi és terminológiai rendszerüket továbbfejlesztik, az elfogadott terminusokat tankönyvekben és kézikönyvekben rögzítik. Ilyen, terminológiailag jól fejlesztett területek például a természettudományok, a matematika, a közigazgatás, a közgazdaság.

Több szakterületen és néhány tudományterületen nem végezték el a fogalmak meghatározását, nem állították fel a fogalmi rendszereket, és nincs közmegegyezés a terminusok használatáról (tulajdonképpen hiányzik a terminológiai norma, vagy több norma is él egymás mellett), ezért e területek kommunikációja egyre kevésbé hatékony. Az utóbbi években keletkezett új területeken, új fogalmi rendszerekben a hagyományok hiányában sok a megoldatlan terminológiai probléma. Ilyen új területek például a Távol-Keletről származó sportok, a wellness szolgáltatóipar vagy a távközlés növekvő fogalmi és szókészlete, de egyes régebb óta művelt szakterületeken is szükségessé váltak a terminológiai munkák, pl. a zene vagy a színterminusok vizsgálata (pl. FÓRIS–BÉRCES, 2006; FÓRIS–BÉRCES, 2007; B. PAPP, 2007).

Nincs egységes megítélése, még tudományos körökben sem, a terminológiai munkáknak. A témakörben folyó viták a terminológiai rendezés kérdéseinek csak egy részét érintik (pl. *magyar szavak, idegen szavak* használatának problémaköre). Olyan fontos kérdések, mint a fogalom-meghatározás, vagy a terminológiai rendszerek felépítése, perifériára szorulnak. A nyelvészet és az egyes szakterületek együttműködése mindig kiváló eredményt hozott, mégis napjainkban, megfelelő intézményi keret és elismertség híján csekély az ilyen interdiszciplináris együttműködések száma.

Hiányzik az érdekelt területekre kiterjedő, tudományos igénnyel szervezett és központosított magyar nyelvtervezés, a határokon belüli és a határokon túli magyar nyelvi kutatások összefogása, a közös normák kialakítása és kölcsönös elfogadása. A határokon kívüli magyar területeken számos nyelvhasználati, terminológiai, magyar/idegennyelvű fordítási problémával kell szembenézni. Például az, hogy a központi magyar területen is hiányoznak a szakszótárak, az egységes terminológiai jegyzékek és adatbázisok, nagyon megnehezíti mind a határon túli magyar tankönyvírók (és fordítók),

mind a szótárírók dolgát. Számos nehézséget tükröznek az idegen nyelvekről magyar nyelvre fordított tankönyvekben található terminushasználati problémák. Különösen égető gondok vannak a földrajzi nevek, helységnevek, intézménynevek fordítása során, valamint a fizika újabb ágai, az orvostudomány és a közgazdaságtan területén (pl. LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY, 2002; PÉNTEK, 2004; FENYVESI, 2005). Az utóbbi években lehetővé vált a határon túli magyar nyelvterületeken szakiskolákban a magyar nyelvű oktatás, azonban a külföldi (román, szlovák stb.) egyetemeken végzett magyar szakemberek – akik a magyar köznyelvet jól beszélik –, nem ismerve a magyar terminológiát, nem merik magyar nyelven oktatni a diákokat. Az anyaországi terminológiai és fordítási problémák sok vonatkozásban eltérnek a határon túli magyar nyelvi problémáktól, sok vonatkozásukban azonban megegyeznek, sok közös vonásuk van (pl. az oktatásban jelentkező kétnyelvűségi problémák és a kéttannyelvű oktatás problémái között több jelentős kérdésben is párhuzam mutatható ki), ezért indokolt ezek együttes megoldására törekedni, és mind az anyagi, mind a szellemi kapacitásokat egy összehangolt munkálatban összefogni (FÓRIS, 2005).

Kvalitatív vizsgálatokat kezdtünk annak a problémának a tisztázására, hogy a szakmai kommunikáció szövegeinek, ezek között a tankönyveknek az érthetősége milyen mértékben vezethető vissza a terminológia megfelelő használatára. Kezdeti eredményeink (vö. pl. CZÉKMÁN, 2006; FÓRIS 2006b) azt bizonyítják, hogy a szakmai szövegek érthetőségében, és ezért a szöveg minőségének megítélésében a terminológiai pontosság meghatározó szerepet játszik. Szükséges tehát a szakmai szövegek és tankönyvek minősítésénél az eddig kizárólagosan alkalmazott nyelvi statisztikai módszerek mellé (lásd http://www.om.hu) kidolgozni a terminológiai megfelelésre vonatkozó minősítő eljárást is.

Tankönyvvizsgálataink közül néhány konkrét példát mutatok be. Elsőként a szorzat terminus értékelése során kapott eredményeket, amelyeket összefoglalva megállapítottuk, hogy a magasabb szintű matematikai ismeretek elsajátítása során egyre bővül a *szorzat* terminus jelentése. A szorzatok három tulajdonságának (kommutatív, asszociatív, disztributív) összevetéséből jól látszik, hogy a jelentés bővülése több esetben a tulajdonságok változásával is járhat: a *halmaz*, a *geometriai transzformáció* és a *vektori szorzat* esetében definiált *szorzat* nem kommutatív, a *vektorok skaláris és vektoriális szorzata* pedig nem asszociatív (1. táblázat, részletesen lásd CZÉKMÁN–FÓRIS 2007).

1. táblázat: A szorzat terminus tulajdonságai
(forrás: CZÉKMÁN–FÓRIS, 2007)

	kommutatív	**asszociatív**	**Az összeadásra nézve disztributív**
Valós számok	+	+	+
Halmaz	-	+	+
Nevezetes szorzatok	+	+	+
Komplex számok	+	+	+
Geometriai transzformációk	-	+	Nem definiáljuk az összeadás műveletét
Vektorok a.) skaláris szorzat	+	-	+
b.) vektoriális szorzat	-	-	+

Elkészítettük a *szorzat* terminológiai fáját (1. ábra), amelyen szemléletesen nyomon követhető, hogy ahogyan bővülnek a matematikai mennyiségeket kifejező fogalmak az egyszerű természetes számoktól a törteken, komplex számokon át a halmazokig, vektorokig, ugyanúgy bővül a *szorzat* terminus tartalma is. A számfogalom általánosabb irányba haladó bővülését pedig követi a *szorzat* általánosabb irányba való kiterjesztése. A *szorzat* fogalombővítése, az újabb fajfogalmak bevezetése végigkíséri a tanulót egészen az érettségiig (i. m.).

1. ábra: A szorzat terminológiai fája (forrás: CZÉKMÁN–FÓRIS 2007)

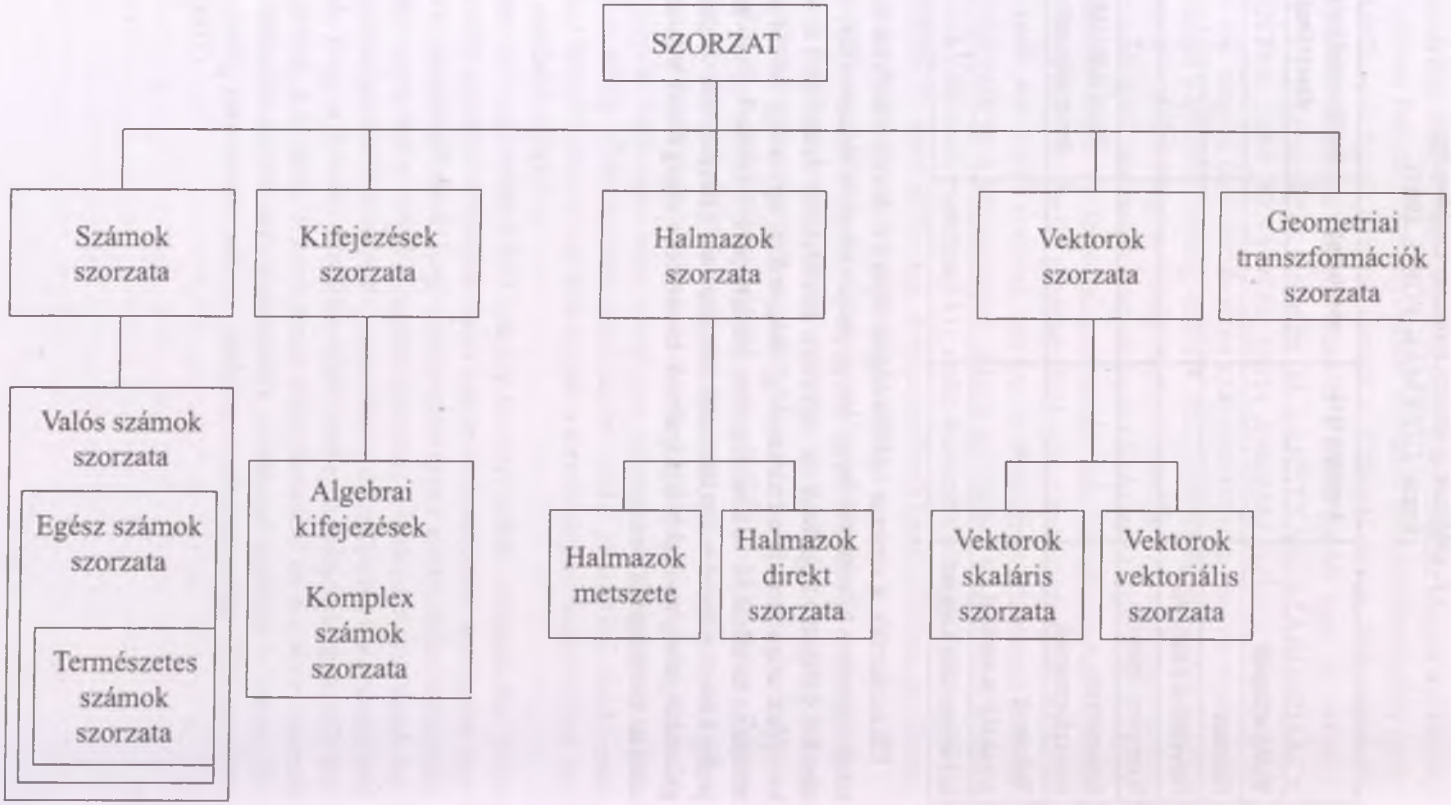

Egy másik elemzett példa a *magasság* terminus vizsgálata a 4. osztályosok számára készült környezetismereti tankönyvekben. A vizsgálatok alapján megállapítható volt, hogy – a nyelvhelyesség formális betartása és az idegen szavak kiküszöbölése ellenére – a terminológiai pontatlanságok a tankönyvszövegek értelmezése során félreértésre adhatnak okot. Az oktatási célra készült tankönyvek szövegében a terminusok pontatlan használata – éppen a fogalmak kialakításának kezdeti szakaszában – a fogalom jegyeinek megítélésében zavaros vagy hibás elképzeléshez vezethet, ami azt eredményezheti, hogy a tanulás későbbi szakaszában, akár más tantárgy keretében, a fogalom további kialakítása a tanuló tudatában ellentmondásokhoz vezet. A felszínformák oktatása során a tankönyvi szövegben többször szerepel az **alföld magassága*. A probléma abban rejlik, hogy az alföld valamihez viszonyítva magasan van, de nincs magassága, vagyis a pontos terminus az *alföld tengerszint feletti magassága* volna. A *magasság* terminus példa arra, hogy egy-egy nyelvi jel több fogalmat is jelölhet. A *Magyar értelmező kéziszótár* (PUSZTAI, 2003) a *magasság* címszó értelmezésére kilenc jól elkülöníthető fogalmat ír le, amelyekből az első kettő érinti a témánkat. Az e szótárban megadott két jelentés: „*magasság* 1. térbeli alakulatnak, testnek, tárgynak fölfelé való kiterjedése. 2. vminek a föld, ill. a tenger felszínétől v. vmely szinttől való függőleges távolsága (...)". A kétféle fogalom jelentősen eltér egymástól. Egy tárgy magassága (függőleges irányú mérete) a tárgy egyik meghatározó jegye. A második *magasság* fogalom a tárgy valamihez való viszonyát fejezi ki, ezt a viszonyt jellemzi, és nem a tárgyat. Így például az *oszlop magassága* fogalom jegyei egyértelműen megadhatóak minden konkrét oszlop esetében, míg az alföldnek mint sík képződménynek ilyen függőleges irányú kiterjedése nincs, ezért az **alföld magassága* megtévesztő. A két *magasság* fogalom eltérését jól szemlélteti a rákérdezés lehetőségében lévő különbség: 'Milyen magas?' és 'Milyen magasan van?' (részletesen lásd FÓRIS, 2006b).

A paradigmaváltás egyik sok félreértéssel járó területe az idegen szavak átvételével kapcsolatos kérdések sora. A magyar nyelvészeti gyakorlatban nincs egységes megítélése az *idegen szó* és az *idegen eredetű szó* közötti különbségnek. Egyrészről mint történeti jelenséget kezelik, vagyis idegen szó az, ami egy másik nyelvből „kevés" ideje került a nyelvünkbe, és még nem honosodott meg – a történeti nyelvészet álláspontja szerint egy szó befogadásának időtartama évtizedekben mérhető –, a már meghonosodott, „régen" bekerült szavakat pedig *jövevényszó*nak nevezik (vö. BÁRCZI, 2001/1958; BENKŐ, 2002/1967; ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA, 2000; TOLCSVAI NAGY, 2000). Egy másik álláspont szerint hangzás alapján különítik el az „idegen" és „magyar" szavakat egymástól, vagyis idegen szó az, amit annak „érzünk" (vö. TÓTFALUSI 2004). Például a tankönyvvizsgálatok során egyes kutatók idegen szónak számítják a magyar szaknyelvekben és a

köznyelvben is régen meghonosodott olyan szavakat, amelyeket hangzásuk alapján idegennek ítélnek (ebbe a kategóriába sorolhatók a latin vagy angol eredetű nemzetközi műveltségszavak, gyakran sorolják ide a szakszavak egy részét). Egy harmadik lehetséges értelmezés az ismertség foka (tulajdonképpen a gyakoriság) alapján különíti el egymástól az „idegen" és „nem idegen", vagyis az ismeretlen és közismert szavakat. Jövevényszavaink egy része régen került nyelvünkbe és gyakran használtak, ezért közismertek, sőt, az átlagos nyelvhasználó már azt sem tudja róluk, hogy idegen eredetűek (*búza, kocsma, lapát, templom* stb.), idegen eredetű szavaink más részét ugyan régen befogadta nyelvünk, de ritkán használatosak, ezért *jelentésük nem közismert*. Az *idegen szavak* szótárainak is több típusa létezik, pl. lényegi különbség van a Bakos-féle *Idegen szavak szótára* (BAKOS, 2002) és a Tótfalusi-féle *Idegenszó-tár* (TÓTFALUSI, 2004) címszólistája között. Míg Bakos *az idegen eredetű és nem közismert* szavakat vette fel címszóként (pl. *kreol, krepp, paralelogramma*) elsősorban, addig Tótfalusi *az idegen eredetű és idegenes hangzású* szavakat (*keksz, glória, nokedli, hardver, szoftver, kurzor*). E két csoport közötti különbségben nem az újdonság, nem a befogadás ideje, hanem a használati gyakoriság (közismertség) jelenik meg. A terminológiai vizsgálatok szempontjából az a lényeges, hogy kimutassuk az adott szóalak és fogalom közti kapcsolatot, leírjuk a fogalom lényeges jegyeit stb. A szóalak „magyarossága" kevésbé lényeges a szóhasználat szempontjából, mint az elfogadottsága, ismertsége. Az idegen nyelvekből átvett, tehát *idegen eredetű* szavakat az eredetet kivéve más jegyek nem különítik el a magyar nyelv szókészletéhez tartozó többi szótól, ha a szóátvétel során megtörtént a fogalmi beillesztés mellett a nyelvi (fonológiai, helyesírási stb.) rendezés is (FÓRIS, 2006c).

A terminológiai szemlélet

A terminológia vizsgálatok más szempontúak, mint a hagyományos szaknyelvi-szociolingvisztikai megközelítés: a nyelvészetben szokásos jel-alapú szemlélet helyett fogalmi kiindulásúak. Ebben a szemléletben „a *terminus* egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexéma, szám, jel, vagy ezek kombinációja" (FÓRIS 2005; 37). Egy terminus alakja lehet nyelvi jel, szám, más jel (pl. piktogram) vagy ezek variációja. A nyelvészet csak a nyelvi jellel jelölt terminusokat tanulmányozza. A nemzetközi irodalomban ma elfogadott terminológiai pontosított és kiegészített fogalom-meghatározás: „a *terminológia*: (1) terminusok, fogalmak és azok viszonyának vizsgálata; (2) terminusok gyűjtésére, leírására, bemutatására, valamint osztályozására és képzésére alkalmazott eljárások és módszerek összessége; (3) egy meghatározott tárgykör logikai rendszeréhez illeszkedő rendszerezett terminusok összessége" (FÓRIS 2005; 37, részletesen lásd még CABRÉ, 1998).

A terminus tehát forma és tartalom együttese, és a terminológiai vizsgálatok a fogalmi vizsgálatokkal indulnak. A magyar nyelvészeti kutatásokban fontos szerepet tölt be a terminusok formai jegyeinek értékelése, elsősorban a morfológiai vizsgálatok. A terminusok formájával szemben korábban megfogalmazott követelmények, pl. „fejezze ki a fogalom lényeges jegyeit, legyen szemléletes, illeszkedjék a magyar nyelv rendszerébe stb." a valóságban csak részben teljesülhetnek. Régen a jó terminusok jelentős része ismert jelentésű szavakból alakult ki, és egyszerű, könnyen elképzelhető fogalmakat fejezett ki. Például a *kovácsolt vas*, *öntöttvas* terminusok szemléletesek azok számára, akik a *vas*, *vasöntés*, *kovácsolás* terminusokat ismerik. Tehát a terminus jelölő része és a definíció (kovácsolással/öntéssel készített vastárgy) együtt felel meg ezeknek a követelményeknek.

Napjainkban az új terminusok nyelvi jelének megalkotásánál több nehézséggel találjuk szembe magunkat. a) Sok esetben olyan bonyolult fogalmat kell megnevezni, amelynek lényegét nehéz egyetlen lexémával pontosan kifejezni. Ezekben az esetekben fontos szerepet játszik a definíció, amelynek megadása és megértése esetenként magas szintű szakmai ismerteket kíván meg. Gondoljunk itt olyan terminusokra, mint a *számítógép*, *számítógép-program*, *lézeres anyagmegmunkálás*, *folyadék-kromatográfia* stb. b) A fogalmak száma gyorsan növekszik, ennek következtében egyre nagyobb számú terminusra van szükség. Így azonban egyrészről a fogalmak egyedi megnevezésére olyan sok terminust kell bevezetni, hogy áttekinthetetlenné válnak az óriási mennyiség miatt, másrészről a meglévő nyelvi elemekből egyre nehezebb a korábban kimondott követelményeknek megfelelő új szavakat létrehozni. Ezek miatt az okok miatt egyre jobban terjed az az eljárás, hogy a fogalmakat fantázianévvel, a fogalomhoz köthető betűszóval, számkóddal vagy más jelekkel jelölik, a jel jelentését pedig a fogalom fő jegyeivel, meghatározással adják meg. A terminológiai megnevezési nehézség elhárításának másik módja az, hogy szükség esetén a külföldről, idegen nyelvi környezetből bekerülő fogalommal együtt (annak jelentését megtartva) az idegen terminus nyelvi jele is átvételre kerül (lásd a fentiekben az idegen szavakról írott részt). Ilyen esetekben szükségképpen módosulnak a terminusokkal szemben korábban állított követelmények.

A terminus „egyértelműsége" fontos követelmény, ezt az egyértelműséget azzal lehet biztosítani, ha pontosan meghatározott, hogy milyen fogalomra vonatkozik, és annak mik a főbb jellemzői. E követelmény teljesülését a *definíció* pontos megadásával lehet elérni. A fogalmak és a jelek közti kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés biztosíthatná az egyértelműséget, a valóságban azonban a poliszémia és a szinonímia gyakori jelenség. A „szemléletesség", az „alkalmasság", a „hajlékonyság", a „magyarosság" nyelvi követelményei (lásd KLÁR–KOVALOVSZKY, 1955) csak fonológiai és morfológiai szempontból teljesíthetőek. A nemzetközi terminusok átvétele – különösen

az alapfogalmak megnevezésére – több ok miatt is hasznos lehet. A terminológiai zavar forrása elsődlegesen nem az, hogy idegen eredetű lexéma, fantázianév vagy alkalmazott kód, hanem az, ha a jel mögött rejtve maradnak a fogalom meghatározó jegyei, vagy ha nem is történik meg a fogalom meghatározása, és így nem kerül megfogalmazásra a fogalom lényeges jegyeit megadó definíció. A fogalom pontos meghatározása és a definícióban történő megadása nélkül használt terminus a beszélőknek csak abban a szűk körében használható, és csak azzal a tartalommal, amelyben ez a szűk közösség hallgatólagosan vagy tudatosan megegyezett. Ellenkező esetben nézőponttól és céltól függően eltérő értelmezésben használhatják a jeleket, ami félreértést és nem hatékony működést eredményez (FÓRIS, 2005).

Összefoglalás

Összefoglalásul tehát elmondhatjuk, hogy a megváltozott környezet és feltételek következtében paradigmaváltás zajlik, és hogy a gazdaságfejlesztés és a társadalmi kommunikáció szilárd terminológiai hátteret igényel. A terminológia fejlesztése, a terminológiai ismeretek terjesztése, a szemlélet átalakítása, formálása általános társadalmi érdek. A terminológiai szemlélet a tankönyvírásban, a szótárkészítésben és a fordításban egyaránt lényeges szerepet tölt be. A munkák összefogására, az elvek és módszerek széles körű terjesztésére hoztuk létre a Terminológiai Innovációs Központot (http://termik.bdf.hu).

Irodalom

Ablonczyné Mihályka Lívia (2000): *Jövevényszavak a mai olasz nyelvben: veszély vagy esély?* = Tassoni, Luigi – Fóris Ágota (szerk.): *Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből*. Iskolakultúra könyvek 5. Iskolakultúra, Pécs, 11–24. l.

Bárczi Géza (2001/1958): *A magyar szókincs eredete*. Mesterművek I. Tinta Könyvkiadó, Budapest (Hasonmás kiadás)

Benkő Loránd, szerk. (2002/1967): *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

B. Papp Eszter (2007): *Színnevek mint terminusok az esküvői divatlapokban* = Pusztay János (szerk.): *A magyar mint veszélyeztetett nyelv?* BDF, Szombathely, 65–77. l.

Cabré, M. Teresa (1998): *Terminology. Theory, Methods and Applications*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia

Czékmán Orsolya – Fóris Ágota (2007): *Matematikai terminusok vizsgálata középiskolai tankönyvekben* = Heltai Pál (szerk.): *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia. A XVI. MANYE Kongresszus előadásai. Gödöllő, 2006. április 10-12. (A MANYE Kongresszusok előadásai 3.)* Vol 3., MANYE – Szent István Egyetem, Pécs—Gödöllő, 794–799. l.

Czékmán Orsolya (2006): *Matematikai terminusok vizsgálata – tankönyvelemzés* = Fóris Ágota – Pusztay János (szerk.): Utak a terminológiához (Terminologia et Corpora – Supplementum 1.). BDF, Szombathely, 80–93. l.

Fenyvesi Anna (2005): *Hungarian Language Contact Outside Hungary. Studies on Hungarian as a minority language*. John Benjamins, Amsterdam

Fóris Ágota – Bérces Edit (2006): *A* wellness terminológiája. *Magyar Nyelvőr,* 130. 4., 399–413. http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1304/130402.pdf
Fóris Ágota – Bérces Emese (2007): A zenei szaknyelv és a zenei lexikográfia aktuális kérdései. *Magyar Nyelvőr* 131. 3., 270–286. l. http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1313/131302.pdf
Fóris Ágota (2005): *Hat terminológia lecke* (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1.). Lexikográfia Kiadó, Pécs
Fóris Ágota (2006a): A magyar terminológia helyzete és fejlesztésének feladatai napjainkban. *Magyar Tudomány,* 167. 6., 737–745. l. http://www.matud.iif.hu/06jun/15.html
Fóris Ágota (2006b): A terminológiai szemlélet a tankönyvek minőségi megítélésében. *Iskolakultúra* XV. 5., 79–88. l. http://www.iskolakultura.hu
Fóris Ágota (2006c): *A terminológiai vizsgálatok tapasztalatai* = Fóris Ágota – Pusztay János (szerk.): *Utak a terminológiához.* (Terminologia et Corpora – Supplementum 1.) BDF, Szombathely, 219–237. l.
Fóris Ágota (2007): A terminológiai fejlesztés feladatai: a műszaki-tudományos terminusok rendszerezése. *Magyar Nyelv* CIII, 1., 55–66. l. http://www.c3.hu/~magyarnyelv/07-1/foris.pdf
Klár János – Kovalovszky Miklós (1955): *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései.* MTESZ, Budapest
Lanstyák István – Szabómihály Gizella (2002): *Magyar nyelvtervezés Szovákiában.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
Péntek János (2004): *Magyar nyelvű tudományosság – kezdet és vég?* = Péntek János (szerk.): Magyarul megszólaló tudomány. Lucidus Kiadó, Budapest, 233–242. l.

Források

Bakos Ferenc, szerk. (2002): *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest
Pusztai Ferenc, főszerk. (2003): *Magyar értelmező kéziszótár.* [ÉKsz²] Akadémiai Kiadó, Budapest (második, átdolgozott kiadás)
Tolcsvai Nagy Gábor, szerk. (2000): *Nyelvi fogalmak kisszótára.* Korona Kiadó, Budapest
Tótfalusi István (2004): *Idegenszó-tár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest
http://www.om.hu
http://termik.bdf.hu

TERMINOLOGY PROBLEMS – CONCEPTUAL SYSTEMS

This study aims at showing the connections between international and Hungarian terminology, the causes and consequences of paradigm shift, and the need for new objectives, methods and attitudes as a consequence of environment change and new tasks. It is accentuated in the study that sorting out and renewing the terminology has become a short term task, and also, that the international, first of all, European developments have greatly influenced Hungarian terminological studies as well. The changes in attitude and the modified research objectives and methods have made it necessary to rethink and find a new basis for the principles, methods and system of Hungarian terminology.

Keywords: term, Hungarian terminology, norms, concept, definition.

ETO: 811.511.141:81'373:81'276.6 CONFERENCE PAPER

LÁNCZ IRÉN

A NYELVTUDOMÁNY MŰSZAVAINAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Some Characteristics of Linguistic Terminology

A nyelvtudomány is – mint minden tudomány – kialakította és alakítja még ma is fogalmainak rendszerét, értelmezi a fogalmakat és megalkotja a szakterminusok fogalmi köréhez kapcsolódó szakszavakat. A magyar nyelvű, ma hagyományosnak mondott nyelvészet szakszavai fokozatosan alakultak ki, rögzültek, és stabil alapot biztosítanak a nyelvészeti kutatásokhoz. A nyelvtudományban bekövetkező szemléletváltás azonban új fogalmakat eredményez, és ezek megnevezése új műszavakkal gazdagítja a nyelvtudományt. A dolgozat bemutatja az újabb elméletek és grammatikák műszavainak jellemző sajátságait, s többek között kitér arra, hogy mennyiben igaz az a megállapítás, hogy a lingvisztikában dúsan tenyésznek az idegen szakszavak.

Kulcsszavak: szakszavak, szakszókincs, szakszókincs-használat, idegen szó, magyar szó, szinonima, poliszémia, egyértelműsítés, jelzős szerkezet, értelmezés, névátvitel, helyesírás

1. Minden tudomány megkülönböztető vonása a sajátos szókincs. A tudományok feladata az általuk használt megfelelő fogalmak rendszerének megalkotása, a fogalmak pontos meghatározása, és a szakterminusok fogalmi köréhez kapcsolódó terminológia kialakítása. Egy x műszó tudományos meghatározásának feladata, hogy megállapítsa annak a jelenségnek jellemző vonásait, amelyre x műszó utal. A terminológiai igényeknek megfelelően a nyelvtudományban is kialakultak a nyelvvel és jelenségeivel kapcsolatos szakszavak és kifejezések, tudományos meghatározásuk is megtörtént (vagy inkább meghatározásaik?). Ez a folyamat hosszú volt, az első nyelvtaníróknak meg kellett küzdeniük a latin nyelvű szakszavak magyar megfelelőinek megalkotásával. A hagyományos nyelvészet szakszavai fokozatosan rögzültek, s bár állományuk nem maradt változatlan, stabil alapot biztosítanak a nyelvészeti kutatásokhoz. A hagyományos terminológia alapjaiban nem módosult.

A nyelvtudományi szemlélet megváltozása azonban nem hagyta, nem hagyhatta érintetlenül a műszavak készletét. Gondoljunk csak a Saussure nevével fémjelzett strukturalista irányzatra, a következő fordulatra, melyet

Chomsky nyelvelmélete eredményezett vagy azokra a grammatikákra, melyek nem a transzformációra építenek és nem generálnak, hanem a szavakba kódolt adatokra építenek. De példánk lehet a kognitív nyelvészet is, vagy akár a nyelvészeti pragmatika is, mert ezek szintén új megközelítéseket hoztak, és számottevő ismeretekkel gazdagították a tudományt. És új értelmezéseit adták nemcsak a nyelvnek, hanem egyes jelenségeinek is. Meg új terminusokat is bevezettek, bővítve ezáltal a műszavak rendszerét. És ez természetes is, hiszen megszaporodtak a megnevezendő fogalmak. A terminusok mindig is a megközelítési módokhoz igazodtak.

Az új irányzatoknak, elméleteknek, grammatikáknak sajátos, olykor csak rájuk jellemző terminusaik vannak. Azért mondom így, hogy olykor, mert azért – szerencsére – nemcsak új terminológiával élnek, hanem a hagyományosnak nevezhető szakszavakat (vagy legalábbis egy részüket) sem mellőzik. Az elmúlt néhány évtizedben megsokszorozódott tehát a megnevezendő új fogalmak száma. A nyelvről szerzett ismeretek a különböző elméletek kereteiben gazdagodtak, amelyek rendszerbe foglalása pontos terminusok segítségével lehetséges.

Sok minden felmerülhet a nyelvészeti szakterminológia áttekintésénél, mindenre azonban egy előadás keretében nem vállalkozhatunk. Ezért csak néhány tényre összpontosítunk.

2. A dolgozat azzal a céllal készült, hogy bemutassa a nyelvészeti szakszókincs és a szakszókincs-használat néhány jellemzőjét. A következő kérdésekre keressük a választ:

1) Következetes-e, egyértelmű-e a terminológia? (Voigt Vilmos szavai szerint „[a] nem mindig következetes terminológia néha inkább elrejti, mint jelöli egy-egy új tudományos gondolat felbukkanását" – VOIGT 1982).

2) Érvényes-e a nyelvészetre, hogy dúsan tenyésznek benne az idegen kifejezések?

3) Van-e törekvés az idegen műszavak magyar megfelelőinek kialakítására?

4) Van-e törekvés a nyelvészetben a műszavak egyértelművé tételére? (Az egyik követelmény velük szemben az, hogy egyértelműek legyenek és egy jelentésük legyen. Vajon így van-e a nyelvészetben?)

5) Kialakult-e a nyelvészeti műszavak egyezményes írásmódja?

3. A magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalom terminusainak jó része nem magyar szó, ma – ahogy többen is mondták már – az idegen szavak uralják a nyelvtudományt. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy az idegen szavak eluralkodása a lingvisztikában nem a közelmúltban kezdődött. Ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy nem lehetséges az egyértelmű és pontos megnevezés. Sőt, vannak példák arra, hogy éppen az idegen elnevezés teszi lehetővé az egyértelműsítést. A *hangtan* jelentheti a *fonetikát* is meg a *fonológiát*

is. Ahogy a *grammatika* mellett meghonosodott a *nyelvtan*, részterületei is megnevezhetők magyar szóval is: *morfológia* és *alaktan*, *szintagmatika* és *szószerkezettan*, *szintaxis* és *mondattan*. Az *areális nyelvészet*et is megnevezik magyarul: *térségi nyelvészet*ként találjuk a Történeti nyelvtanban.[1]

De tudunk példákat sorolni arra is, hogy a mára „bevett" idegen elnevezés helyett magyar műszavakat kísérelnek meg elfogadtatni. Pl. *fonetika = beszédhangtan, fonológia = nyelvi hangtan, pragmatika = használattan.* Annak is tanúi vagyunk, hogy a magyar terminust lassan felváltja egy másik, ugyancsak magyar szó: *általános nyelvészet* – újabban: *elméleti nyelvészet.* A megnevezés akár gyorsan is megváltozhat, ha egy jól megalapozott tanulmány neves szerzője ezt javasolja. Ez történt a *nyilatkozat* szavunkkal (angolul *utterance).* Telegdi Zsigmond még így használta, Károly Sándor azonban sokat idézett tanulmányában felváltotta a *megnyilatkozás*sal, azóta így használjuk. Az angol *face*-t, mely Goffmann elméletének kulcsszava, kezdetben *homlokzat*-ként, újabban *arc*-ként fordítják. Ha változik az elméleti modell és a régebbi megnevezést újabb váltja fel, természetesen ezt a változást tükrözniük kell a magyar megnevezéseknek is. Például a generatív nyelvelméletben a *mélyszerkezet*-et felváltotta az *alapstruktúra,* majd a *kezdő mondatjelölő,* a Kormányzás és kötés elméletében pedig már *kiinduló szerkezet*-ként találjuk.

A terminusok egyértelműve tételnek kialakultak sajátos módjai is. Például a Szépe György szerkesztette, *A nyelvtudomány ma* című tanulmánykötetben kétféle megoldást találunk (SZÉPE 1973):

1) Az idegen terminus mellett zárójelben van magyar megfelelője, például: *karakterizációs (jellemzéssel foglalkozó) elmélet, sztratifikációs (nyelvi rétegek) elmélete, komplexitás (bonyolultság), konkatenatív [láncszerűen kapcsolódó] rendszerek, T-deriváció (T-levezetés) stb.*

2) A magyar szakszót követi zárójelben az idegen elnevezés, például: *vonatkoztatási keret (frame of reference), elem (item)* és *folyamat (process), átalakító-szabály (transzdukció), megfordítási (konverziós)* és *összekapcsolási (konnektív) folyamat, nyelven belüli (intralingvális)* és *nyelvek közötti (interlinvális) stúdiumok.* A zárójeles megoldás mellett a *vagy* kötőszós változat is előfordul, például: *átalakítások vagy transzdukciók, kiterjesztett gráf vagy hálózat* stb. Arra is találhatunk példát, hogy a magyar kifejezés kap magyarázatot, például: *nyelvileg helyesnek (jól formáltnak) vagy helytelennek (nem jól formáltnak) minősíthető.*

---

[1] Theodora Bynon: Történeti nyelvészet c. könyvének (Osiris, Bp., 1997) magyarra fordítása során állt össze a „Bynon-glosszárium". Ismertebb nyelvtani kifejezéseket nem tartalmaz, tartalmaz viszont olyan szakszavakat, amelyek magyarítása nem volt lehetséges, vagy, mint Nádasdy Ádám írta a glosszárium bevezetésében, nem volt kívánatos. Az újabb kifejezéseket többek között É. Kiss Katalin, Kálmán László és Siptár Péter magyarította.

Az idegen szóhoz a szerkesztő is fűzhet magyarázatot, így járt el néhány esetben a tanulmánykötet szerkesztője is. A *dominálás* terminusnak például lapalji jegyzetben adta meg jelentését, így: A *dominálás* általános módszertani műszó a mondattanban, a fölérendelést fejezi ki. Vagy egy másik példa a kötetből: Az allofón az amerikai leíró nyelvészet műszava, kb. 'fonématikus változat'. Ma a *hangváltozat*tal helyettesíthetjük.

A fent említett megoldások egyikével, azaz azzal, hogy a magyar szakszót zárójelben követi az idegen megnevezés, *A strukturális magyar nyelvtan Mondattan*i részében is találkozunk: *részelméletek (modulok), vonzók (régensek), helyettesítés (szubsztitúció), hozzácsatolás (adjunkció), határoló kategória (barrier), kormányzás (rectio) stb.*

A 80-as években sok új fogalommal ismerkedhettünk meg, közülük csak néhányat említek: ilyenek a *topik* (nem mindig téma, de egybeeshet vele), a *fókusz*, a *bővítmény* helyét átvevő *argumentum*, a *kvantor*, az *operátor*, az *endocentrikus és exocentrikus szerkezet*, *régens* stb., de magyar szakszavakat és szakkifejezéseket is meg kellett tanulnunk, például a *mondathatározó*t, a *balra való kihelyezés*t, a *majdnem-teszt*et, a *hatókör*t, a *fej*et, a *nyom*ot, a *mozgatás*t. Az utóbbiak névátvitel útján keletkeztek, a köznyelvi szavak új jelentést kaptak a grammatikaelméletben. Ma ezeket csak így használjuk, s csak ritkán teszik melléjük az angol eredetit. Ilyen például a köznyelvben is meglevő, a grammatikaelméletben szakszóként élő *csomópont*, a rokonsági elnevezések közül a *testvér*, a *leány* (vagy *gyermek)*, az *előzmény*, az *átlátszó*, a *törlés*, a *megszorítás*, a *tengely*, a *csúcspont*, az *erősödés*, a *gyengülés*, az *üres (elem)*, az *áthelyezhetőség* stb. Érdemes idéznünk ezzel a jelenséggel kapcsolatban, amit Buda Béla írt egyik könyvismertetőjében: „[a]z új szakkifejezések a tudományban (és különösen az ember-, illetve a társadalomtudományokban) sajátos metaforizációk, amelyek megfelelő szövegkörnyezetekben alakulnak ki, a közbeszéd (és különösen a szakmai diszkurzusok) hagyományaira épülnek, sokféle jelentéstartalmi árnyalatra és jelentésbeli összefüggésre utalnak. A metaforizációk a köznyelv kifejezéseit ruházzák fel új értelemmel." Szövegének folytatásban Buda Béla megnevezi az okot, amely az angol szavak elszaporodásához vezet a szaktudományok nyelvhasználatában: „A másik nyelvben is új konvencióknak kell kialakulniuk az új jelentéseket illetően, amihez az idő mellett megfelelő számú szakemberre, intézményes háttérre és publikációs aktivitásra van szükség. Ez az oka annak, hogy a társadalomtudományokban terjednek az anglicizmusok, hiszen egyszerűbb az angol szakkifejezés zárójeles, macskakörmös, vagy esetleg »szemérmetlenül« átvett használatával utalni az új terminológiai elemre." (BUDA)

Függetlenül attól, hogy a ma korszerűnek tartott nyelvészetben az angol nyelven született elméletekre és grammatikákra épülnek a magyar nyelv leírásai, nyelvészeink nem feledkeznek meg arról, hogy – mint a 19. században

is tették –, megalkossák a magyar szakterminusokat. És gondolnak a magyarul szívesebben olvasó, a nyelv kérdései iránt érdeklődőkre is, s amikor fontos szakmunkákat fordítanak, szintén igyekeznek jó magyar szavakat találni a nyelvészeti fogalmakra. De nemcsak fordításkor születnek magyar szavak. Nem egy esetben tudjuk is, ki a szakszó megalkotója. Kenesei István hozta létre például a *félszó* terminust. A következőket írja vele kapcsolatban: „... kitaláltam és meghatároztam az általam alkotott rendszeren belül – tekintet nélkül arra, hogy más nyelvészek alkalmaznak-e »félsegédige«, »féltoldalék« vagy más szavakat." (KENESEI 2004; 443)

A fenti példákból láthatjuk, hogy az idegen elnevezéseknek van/lehet jó magyar megfelelőjük, és egy-egy rendszeren belül az idegen szavaktól függetlenül is születnek magyar szakszavak. Elekfi László az említett Mondattan ismertetésében megjegyzi, hogy az új fogalmak megnevezése „nemcsak nyelvtani látásmódunkat tisztítja meg évszázados rossz beidegződéseitől, hanem a nyelvre vonatkozó szakszókincset is többnyire egészségesen gazdagítja. [...] [á]ltalában jó érzékkel válogatja meg, hol használjon magyar és hol idegen gyökerű szót, hogy ne elriasszon, hanem ismereteket terjesszen." (ELEKFI 1995; 390) Néhány magyar szakszót azonban nem tart szerencsésnek, például a Kálmán Lászlótól származó *irtó hangsúly* helyett jobbnak tartja a *kirekesztő hangsúly*-t. Pete István pedig az említett *félszó* ellen hadakozik.

Íme még néhány példa arra, hogy a szakszavak egy részének van magyar megfelelője:

allomorf = alakváltozat
antroponimia = személynévkutatás
adjunkció = bővítés (az a jelenség, amikor egy egységhez újabb szegmentumot/mondatot toldunk) – a *hozzácsatolás*t a *bővítés* váltotta fel
ágens = cselekvő (az ige által kifejezett cselekvés elindítója, amelyet az aktív mondatban az alany fejez ki)
denotátum = jelölt, a jel tárgya (a valóságnak az az eleme, amelyre a jelentés alapján a jel vonatkozik), jelölet
ekvilingvizmus = kiegyensúlyozott kétnyelvűség (ha valaki két nyelvet egyformán jól [anyanyelvi szinten] beszél)

Minya Károly írja *A magyarosítás motivációi és nehézségei* című írásában, hogy magyarosításra a legnagyobb szükség a szaknyelvekben van. Kiss Jenőt idézi: „A magyar nyelvű tudományosság fenntartása a magyar nyelvközösség versenyképességének az egyik feltétele. A más nyelvekben megfogalmazódó új ismereteket úgy célszerű tehát közvetíteni, hogy minél többen és minél gyorsabban birtokba vehessék őket. Ezt pedig az anyanyelvvel érhetjük el legelőbb. Ezért van szükség a tudományok magyar nyelvének fejlesztésére." (MINYA)

A szakszavak nagy részének azonban nincs magyar megfelelője:

agrammatizmus = a nyelvtani megformálási képesség elvesztése (vagy zavara) egy egyénnél

akkulturáció = szomszédos nyelvcsoportok kulturális közeledése, amelyet nyelvi változások kísérnek

fókusz = egy nyelvi szerkezet szemantikai (ill. fonetikai) súlypontja, legnagyobb közlési értékkel rendelkező eleme

frázisjelölő = egy mondat levezetésének diagrammatikus ábrázolása (általában címkézett zárójelezés vagy ágrajz formájában), egy frázisjelölő megmutatja az alkalmazott (és más mondatokra is érvényes) szabályokat

frázisstruktúra-nyelvtan = újraíró szabályok rendszere, amelyek segítségével mondatok generálhatók (hozhatók létre), közvetlen összetevőkből

hiperszintaxis = a mondat feletti nyelvtani eszközök leírása

illokúció = a beszédaktus-elméletben az interperszonális (személyek közötti) cselekvésmozzanat (állítás, felszólítás, kérdés, ígéret, figyelmeztetés stb.), amelyet egy nyilatkozat kimondása segítségével végzünk

konvergenciaelmélet = az a koncepció, mely szerint a nyelvek állandó kontaktusban állnak egymással, kölcsönösen befolyásolják egymást, ami strukturális hasonlóságok kialakulásához vezet

korpusz = a nyelvészeti vizsgálatra, nyelvi elemzésre kiválasztott vizsgálati egység (szövegtestként fordítják, de nem terjedt el, és mintának is nevezték)

korpusznyelvészet = nyelvi korpusz(ok)ból kiinduló, ill. azok segítségével dolgozó nyelvészeti kutatási irány

lokúció = a beszédaktus-elméletben a nyelvi kijelentés kimondásának aktusa

paralingvisztika = a közlés hangos nyelvi részéhez járuló egyéb egyezményes és járulékos jegyek (pl. taglejtés) információhordozó elemeinek kutatása

rekurzivitás = a transzformációs generatív nyelvtan szerint a grammatika egyik tulajdonsága, amely lehetővé teszi végtelen számú mondat generálását az S kezdőszimbólum fakultatív elemként való újbóli bevezetése révén valamelyik újraíró szabályba, ezáltal az azt megelőző szabályok tetszőleges számú alkalmazásának lehetőségét biztosítva

széma = megkülönböztető szemantikai jegy, a szójelentés legkisebb, tovább nem bontható összetevője, jelentésmozzanata (a szémák együttese adja meg a szó jelentését)

szeméma = valamely lexéma jelentését együttesen megadó jelentésösszetevők (szémák) összessége

A kifejezések egy része jelzős szerkezet.

a) mindkét tag idegen szó:

analitikus kompetencia = az képesség, hogy egy nyelvet gondolkodási és problémamegoldói funkcióban tudunk használni

analóg kommunikáció = emocionális kommunikációs modalitás, amely a mimikában, a taglejtésben stb. jelenik meg

generalizált transzformáció = a transzformációs generatív nyelvtanban olyan transzformációs szabály, amely egyszerre két kiinduló szerkezeten (láncon) működik: összekapcsolja őket, egyiket beágyazza a másikba

generatív fonológia = a generatív nyelvtan fonológiai összetevője, célja egy minden nyelvre érvényes szabályokból álló szabálysor megalkotása, amely egy adott nyelv generatív nyelvtana szintaktikai komponensének kimenetéhez (output) – tehát az általa generált mondatokhoz – fonetikai leírást (reprezentációt) rendel

generatív szemantika = nem a generatív nyelvtan (standard modelljének) szemantikai összetevője; a standard modellel szemben álló irányzat, amely szerint a mondatok generálásának alapja nem a szintaxis, hanem a (logikai összefüggéseket feltáró) szemantika

permutációs transzformáció = szórendi áthelyezéses átalakítás

szemantikai szintaxis = olyan irányzat, amely szerint a mondatok generálásának alapja nem a szintaxis, hanem a (logikai összefüggéseket feltáró) szemantika

b) az egyik tag magyar szó:

areális nyelvészet = az általános nyelvészet egyik ága, amely a nyelveket és nyelvjárásokat oly módon osztályozza, hogy egybeveti az egyes nyelvközösségek területi elhelyezkedését és történelmét, s megmutatja, hogyan jelentkeznek közös kiejtési, nyelvtani és szókincsbeli sajátosságok a kérdéses területen, függetlenül attól, hogy rokon vagy nem rokon nyelvekről van szó

aszegmentális eszköz = részekre nem osztható, „testetlen" nyelvi jelenség (szupra- vagy szuperszegmentális elem), pl.: a szünet

generatív nyelvtan = explicit (kifejtett) szabályok sora, amelyek mondatokhoz strukturális leírást rendelnek, s ily módon ezeket a mondatokat jól formáltnak (grammatikailag helyesnek) nyilvánítjuk az adott nyelvben; egy ideális g. ny. egy adott nyelv valamennyi grammatikailag helyes mondatát (és csak azokat) generálja (hozza létre)

kontextustól független nyelvtan = olyan frázisstruktúra-nyelvtan, amelyben az újraíró szabályok (pl. x®y, azaz 'írd újra x-t y-ként') az x környezetétől függetlenül érvényesek

projekciós szabály = egy transzformációs generatív nyelvtan szemantikai komponensének egyik részét képező szabály, amely a szintaktikai struktúrákhoz szemantikai interpretációt (olvasatot) rendel

A jelentésfajták megnevezése is példánk lehet:

denotatív jelentés = a fogalom alapjául a valóságban létező jeltárgy vagy fogalom szolgál

konnotatív jelentés = asszociatív többletjelentés, rendszerint a művészi nyelvhasználatra jellemző, gyakran a beszélő érzelmi állapotának megfelelően

lexikológiai jelentés = szótári jelentés

pragmatikai jelentés = a szó felhasználási lehetőségeit rejti

szintaktikai jelentés = tulajdonképpen a mondatbeli szerep

kontextuális jelentés = a nyelvi jelnek a szövegösszefüggésből, a szituációból adódó jelentése

Két változata is lehet az idegen szónak, így kétféleképpen nevezhető meg ugyanaz a vizsgálati módszer: *komponenciális elemzés /komponenses elemzés.*

Sok műszónak több jelentése van, és ez az egyértelműség megsértését jelenti. Az egyértelműség követelménye szerint ugyanis a szakterület minden részterületének ugyanolyan tartalmi ismérveket kellene rendelnie a szakszavakhoz, azaz ugyanazt kellene jelenteniük. A nyelvészetben viszont azt látjuk, hogy a különböző elméletek vagy grammatikák és részterületek az azonos tartalmú fogalmakat különböző szakkifejezésekkel nevezik meg. És ezt természetesnek is tartják a nyelvészek. Például a *morfémá*nak is sok meghatározása van, és ez – mondja Kenesei István – nem káros a nyelvtudományra nézve. „Ez ugyanis világos következménye annak – a tudományokra általában jellemző – helyzetnek, hogy adott elméleti kerettől függően az alapfogalmak más-más jelentésekben használatosak." (KENESEI 2004; 441)

Példák a többféle értelmezésre:

frázis = 1. (a generatív és a függőségi nyelvtanban) szerkezet, szintaktikailag összetartozó szócsoport; 2. (a stilisztikában) a dagály vagy szóvirág egy faja: a gyakori használat folytán tartalmát vesztett, hangzatos, de semmitmondó szólam

performancia = 1. a nyelv tényleges használata, konkrét mondatok létrehozása az elvont nyelvi szabályrendszer alapján; 2. a beszélő ember egyéni nyelvhasználata, a kompetencia konkrét, tényleges megnyilvánulása

pragmatika = 1. a szemiotika egyik ága, tárgya a jelhasználó és a jelzési folyamat (jelhordozó és interpretáns) viszonya; 2. a nyelvészetben: a nyilatkozat és a beszédszituáció viszonya; 3. (tág értelemben): nyelv a használatban; 4. (szűkebben): a kommunikatív cselekvés szabályossá-

gait kutató tudomány; 5. (még szűkebben): a nyelvi jeleknek a beszédhelyzet alapján kikövetkeztethető jelentésével foglalkozó tudomány; 6. szemléletmód, a nyelvi jelenségeknek a nyelvhasználat folyamatai és sajátosságai felől való szemlélete (vö. HAADER 2004; 464)

diskurzus = 1. párbeszéd; 2. (a francia és angol nyelvű szakirodalomban) gyakran a (koherens) szöveg szinonimája; 3. (a kommunikatív cselekvéssel szemben) a metakommunikáció mint párbeszéd a magától értetődőnek feltételezett jelentés-összefüggései

paradigma = 1. ragozási sor: valamely igetőből v. névszótőből létrehozható jeles/ragos alakok hiánytalan és rendezett felsorolása, pl. írok, írsz, ír, ...; 2. vertikális szinten az egyes elemek helyébe tehető, felcserélhető, ugyanolyan szókategóriájú kifejezések, pl. lány, kisgyermek, tanár stb. 3. bizonyításra vagy összehasonlításra alkalmazott példa; 4. a szövegben olyan osztályok, amelyek tagjai bizonyos jellemzők tekintetében ekvivalensek.

A *pozíció* a már említett Strukturális magyar nyelvtan *Mondattan*ában nem szórendi pozíciót jelent, „hanem a szórendtől szinte függetlenül értelmezett összetevőket" (ELEKFI 1995; 392), az argumentumpozíció a mondat összetevőinek a jelentésszerkezetben elfoglalt viszonyhelyzetét jelenti.

És többjelentésű terminus technikus a *kontextus* is, mely jó néhány tudomány szakszava, és ilyen szerkezetekben is találjuk: gazdasági, társadalmi-gazdasági, ökológiai, pedagógiai, kulturális, irodalmi, szerkezeti, intézményi kontextus, a régészetben a felfedezés fizikai helyét jelenti.

Pete Krisztiánt idézhetjük: „Kontextusról beszélhetünk nem csak a szövegek, de minden egyéb dolog, jelenség esetében is, amikor valaminek a környezetére utalunk. Ha azonban csak a környezetet értenénk alatta, akkor nem lenne szükségünk magára a kontextus kifejezésre, hiszen használhatnánk helyette a környezet kifejezést is. A kontextusnak tehát valami mást, valami többet kell jelentenie. A kontextust szokták akképpen is jellemezni, mint értelmi összefüggést, a dolgot megvilágító körülményeket. Az ebből a megfogalmazásból látszik, hogy amikor egy dolog kontextusáról beszélünk, akkor nem pusztán a dolog körüli egyéb dolgokat értjük alatta, hanem a dologgal valamilyen viszonyban álló minden egyéb dolgot, vagy tényezőt. Tulajdonképpen minden olyan tényezőt, mely a dolog meghatározásában, vagy megítélésében szerepet játszik, amely nélkül nem tudnánk a dolgot helyesen értelmezni. (TÓTFALUSI 1986)"

A nyelvészetben is több jelentése van a *kontextus* szakszónak (magyarul vagy szövegösszefüggésként, vagy szövegkörnyezetként találjuk). Jelentései pedig: 1. azon információk összessége, amelyek valamely szöveg (ill. egyes részei) meghatározott értelemben vett nem verbális környezetét adják; 2. a szöveg (ill. egyes részei) létrehozása idejének és helyének, valamint alkotó-

jának a szöveg értelme és a szöveghez rendelhető világfragmentumra utaló értelem szempontjából releváns tulajdonsága; 3. azon jelek/információk összessége, amelyek a szöveg (illetőleg egyes részei) szűkebb és/vagy tágabb értelemben vett nyelvi (verbális) környezetét alkotják; a szöveg verbális és nem verbális környezete. (Azon jelek összessége, melyek kisebb-nagyobb mértékben meghatározzák vagy befolyásolják egy nyelvi közlés jelentését, funkcióját.)

Az egyértelmű szakszóhasználatot zavarja, hogy a nyelvtudósok elméletükben új nevet adhatnak (szoktak adni) már megnevezett fogalomnak. Pl. André Martinet *monémá*nak nevezi a *morfémá*t, Hjelmslev a *fonéma* helyett a *szenéma*, a *fonológia* helyett a *szenématika* terminust használja. Az *anafora* mást jelent a generatív grammatikában, mint a szövegtanban. A generatív grammatikában az önálló referenciával nem rendelkező főnévi csoportok neve (a visszaható és a kölcsönös névmás tartozik ide), a szövegtanban visszautalást jelent. A *koordinálás* ugyancsak a generatív grammatikában *mellérendelés* jelentésben használatos.

4. Az értelmezésekben is változások vannak. Gondoljunk csak a *fonéma* vagy a *morféma* fogalmának alakulására (az utóbbit Pete István a közelmúltban újradefiniálta; PETE 2004). Ezúttal csak a *nyelv*re, a vele kapcsolatos *jel*re és a *fókusz*ra térek ki, de példánk lehetne a *jelentés* sokféle értelmezése is.

A *nyelv* újabb értelmezés szerint reprezentáció, mentális tény, és nem objektív, az embertől független. Sokan nem tartják eszköznek, amiből következik, hogy nem lehet művelni. Nem csupán kód, több annál.

A *jel*lel kapcsolatban újabban arról is olvashatunk, hogy nem jelent semmit, hogy előhívó szó.

A *fókusz*ról is eltérő vélemények voltak és vannak ma is: hogy kimerítő felsorolást fejez-e ki vagy kimerítő azonosítást, vagy éppen azonosítással való kizárás a funkciója. Továbbá azonosító operátor vagy specifikáló predikátum?

A fókusz példája jól mutatja, hogy életképes terminus, nagy lett a szócsaládja, utótagot kapott, és összetett szó keletkezett belőle, és egy sor kifejezés született oly módon, hogy jelzőt kapott. Ez egyben azt is mutatja, hogy fontos szava a mondattannak, és sokkal többet tudunk róla, mint a szakszavak közé kerülésének korai szakaszában. Azaz manapság új fényben mutatják be, mint annyi más nyelvi jelenséget. A fókusszal kapcsolatos példák: *fókuszoperátor, fókuszfunkció, fókuszösszetevő, szerkezeti fókusz, azonosító fókusz, információs fókusz, pragmatikai fókusz.*

5. A 20. század nyelvészetének néhány fontos kifejezése a thematikus szerepeket jelöli. Fillmoore mélyszerkezeti eseteinek megnevezései átértelmezve tovább élnek nemcsak a generatív grammatikában, hanem a lexikalis-

ta elméletekben is. A már említett *fókusz* és a *topik* is szakszavai a lexikalista nyelvtanoknak. De sorolhatnánk még példákat, amelyek jól szemléltetnék, hogy a szakszavak számára van átjárhatóság egyik elméletből/grammatikából a másikba. És ami szintén fontos: az adott elmélet kereteiben kell őket értelmezni és vizsgálni, mert jelentésük elméletenként eltérhet.

6. Fentebb szó esett már a terminus differenciálódásáról. A szót olyan értelemben használom, hogy *bonyolultabbá válás*, *szétágazás*, ami a szakterminusok esetében azt jelenti, hogy a megnevezett fogalomnak „változatai", mondhatjuk talán úgy is, hogy alcsoportjai vannak. Ezek megnevezése oly módon történik, hogy jelzőt kap a szakszó. Például: bináris, kétértékű, mondattani, redundáns *jegy*, disztributív, negatív, pozitív értelmű, VP-beli hangsúlyos *kvantor*, birtokos, kvantor, rámutató *determináns*, határozott, határozatlan és predikatív *főneves kifejezés* stb. A jelző sokszor *-s* képzős: *kommunikációs* forma, ~ funkció, ~ lánc, ~ modell, ~ szemantika, ~ szituáció, ~ viselkedés; egyéb példák: strukturális szemantika, szignifikációs ~, szinkronikus ~, szintetikus típus, szignifikáns (tipológiai) paraméter, verbalizációs folyamat, stratifikációs jelmodell, strukturális nyelvelmélet, (közvetlen) összetevős analízis, fókuszos kifejezés, inflexiós toldalék, kvantoros kifejezés, konstrukciós, relációs, kategoriális nyelvtan, skaláris olvasat, kontrafaktuális ~ stb. Az *-i* képzővel alkotott melléknevek jelzőként szintén gyakoriak. Íme néhány példa: *lexikai* szó, ~ tiltás, morfológiai és szintaktikai szó, *nyelvi* rendszer, ~ struktúra, ~ szituáció, ~ tipológia, ~ univerzálé, ~ viselkedés, *morfológiai* aspektus, ~ egyezés, ~ egység, ~ módosulás, ~ tipológia, felszíni szerkezet, fejlődési elmélet, glosszematikai elemzés, metanyelvi funkció, szerkezeti többértelműség stb.

Ha a nyelvi objektum részekből áll, az egész objektumot jelölő szó az összetétel előtagja, az utótag a rész neve, például: *szótag*elő, ~határ, ~kezdet, ~mag, ~súly, ~utó, ~zárlat; az ugyanahhoz az előtaghoz kapcsolódó és különböző utótaggal létrejött összetett szó mutathatja az előtag többféle arculatát:

*beszéd*aktus, ~hatás-kutatás, ~kontroll, ~tevékenység; *információ*csere, ~érték, ~forrás, ~mennyiség, ~mérték, *jel*forrás, ~karakter, ~mező, ~tipológia stb.

Ez a néhány példa egyrészt azt bizonyítja, hogy a szaknyelvnek is van alaktana, másrészt pedig azt, hogy az idegen szakszavak beépültek nyelvünkbe, és alaktanilag ugyanúgy viselkednek, mint a magyar szakszavak.

7. A nyelvtudományban tehát egymás mellett élnek idegen eredetű és magyar szakszavak. Előadásom végén ide kívánkozik a kérdés: tényleg uralják a lingvisztika nyelvét az idegen szakszavak? Ne várjanak igenlő vagy nemleges választ. Adatokkal azonban szolgálhatok: A Kálmán László és Trón

Viktor szerzőpáros Bevezetés a nyelvtudományba című könyvének tárgymutatójában a szakszavak 57,72%-a idegen szó és 42, 27%-a magyar, és az idegen szakszavak és kifejezések 11, 81%-a mellett megtaláljuk magyar megfelelőjüket. Az Új magyar nyelvtan (É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc és Siptár Péter, 1998) tárgymutatójában viszont több a magyar szó és kifejezés (77,62%), mint az idegen eredetű vagy idegen eredetűt is tartalmazó. Komlósy András *Lexikai-funkcionális grammatikájá*nak terminuslistájában a szakszavak 75%-a idegen szó. A korpusz tetszőleges, más források biztosan más adatokat adtak volna. Egy valami azonban tagadhatatlan. Mint más tudományokban is, és ez a mai világunkban fellendülést és sok újítást hozó tudományokra vonatkozik, tényleg sok az idegen szakszó, de a magyarításra való törekvést is tetten érhetjük. Az egyértelműség külön kérdés, mert a poliszémia jelen van a nyelvtudomány nyelvében. Ebből pedig az következik, hogy jól kell ismernünk az éppen tanulmányozott részterület, elmélet vagy grammatika szakszavainak fogalmi tartalmát, magyarán azt, hogy mit jelentenek. A nyelvtudomány története áttekintésénél például tisztázni kell, hogy melyik korban mit jelentett például az *etimológia.*

8. A nyelvészeti szakszavak helyesírása nincs szabályozva, a szerzők a saját maguk által meghatározott módon írják a terminusokat. Így történik meg, hogy ugyanabban a tanulmánykötetben a már említett *thematikus* szerepek hol nagy-, hol kisbetűvel vannak írva (*Ágens – ágens, Patiens – patiens* stb.). Mint látjuk, az eredeti írásmódot megtartva írjuk a terminusokat (de: a *patiens*nek van magyaros írása is: *páciens,* de ez még nem terjedt el). A *topikot* régebben *c*-vel írták (*topic),* mára magyarosodott az írásmód.

Jellemző a nagybetűs írásmód: *Fókuszemelés, Mondatbevezető, Láthatósági feltétel, Logikai Forma, Fonológiai Csoport* (a példák *A strukturális magyar nyelvtan Mondattan*ából valók); a *Kormányzás és kötés elmélet* is nagy kezdőbetűs, a *Minimalista Program* mindkét tagja nagybetűs (bár láttam már kisbetűvel is írva).

Az egybe- és különírás tekintetében is van ingadozás (a régebbi írásmódhoz viszonyítva mindenképpen). A *jólformáltság*ot például ma már egybeírják.

Írásváltozatok:

jelentésösszefüggés – jelentés-összefüggés

szövegelőállítás – szöveg-előállítás

privátnyelv – privát nyelv stb.

A *diszciplína* mellett *diszciplinát* is találunk a szakirodalomban.

Ez a néhány példa is mutatja, hogy nem ártana megállapodni abban, hogy mit hogyan írjunk. Sok esetben eligazít bennünket a Magyar Helyesírási Szótár, de például, hogy indokolt-e a nagybetűs írás, vitatható. Egyelőre van, aki a hagyományhoz igazodik.

9. Befejezésként álljon itt egy idézet Zánthó Róbert *Generaliá*jából: „A terminológiai rendteremtés valóban fontos feladat, hiszen ma is számos nyelvészeti vita és nézeteltérés oka elsősorban az, hogy a partnerek nem ugyanazt értik egy-egy kifejezésen. Jól illusztrálja ezt, hogy a *lingvisztikai diszciplína* és a *nyelvtudomány ága* kifejezéseket gyakran eléggé eltérő értelemben használják, nemcsak a tudomány egészét, hanem egyes részeit is *tudományként* említve, nemegyszer egésszé válik a rész stb." (ZÁNTHÓ 1994; 119) És hogy igaza van az idézett szerzőnek, példázza az is, hogy Kontra Miklóst azért bírálta Dániel Ágnes, mert az orvosi *nyelv*ről írt, és nem orvosi *nyelvhasználat*ról (DÁNIEL 1982). A szakmai nyelvhasználatot ma már nyugodtan nevezhetjük nyelvnek, mert a *nyelv* szónak (is) több jelentése van, és mert tudjuk, hogy a szaknyelvek nem olyan nyelvek, mint teszem azt a magyar nyelv, hanem „a sztenderdnek meghatározott terminológiával és nómenklatúrával kiegészülő, sajátos mondat- és szövegszerkesztési eljárásokat alkalmazó változatai" (KEMÉNY é. n. 274).

Források

Kiefer Ferenc (1992, szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest

É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (1998): Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest

Kálmán László – Trón Viktor (2005): Bevezetés a nyelvtudományba. Tinta Kiadó, Budapest

Komlósy András (2001): A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai. Tinta Könyvkiadó, Budapest

Nyelvészeti kifejezések szótára = dali.lit.jgytf.u-szeged.hu/nemet/termabc.ph

Nyelvészeti szakszójegyzék = http://www.nytud.hu/tlp/glossary/

Szépe György (1973, szerk.): A nyelvtudomány ma. Gondolat, Budapest

Zánthó Róbert (1994): Generalia. Generalia Kiadó, Szeged

Irodalom

Buda Béla: Em Griffin:First Look at Communication Theory (Bevezetés a kommunikációelméletbe). Harmat Kiadó = www.nyitottegyetem.phil-inst.hu

Dániel Ágnes (1982): Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat? Nyr., 106., 337–342. l.

É. Kiss Katalin (2006): Érvek és ellenérvek a fókusz [+ kimerítő] jegyével kapcsolatban = Kálmán László (szerk.): KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 37–48. l.

Elekfi László (1995): Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Magyar Nyelv, XCI. évf. 4., 385–401. l.

Haader Lea (2004): Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. Nyr., 128., 464–469. l.

Harris, Zellig S. (1973): A strukturális nyelvészet módszerei = Szépe György (1973, szerk.): A nyelvtudomány ma. Gondolat, Budapest

Kemény Gábor (é. n.): Szakszókincs – szaknyelv – tudományos nyelv = Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó, Budapest
Kenesei István (2004): Szavak, morfémák, toldalékok. Nyr., 128., 441–445. l.
Martinet, André (1973): A nyelv kettős tagolása = Szépe György (1973, szerk.): A nyelvtudomány ma. Gondolat, Budapest
Minya Károly (2005): A magyarosítás motivációi és nehézségei. Nyr., 129., Lőrincze-emlékszám = http://nyelvor.c3.hu/period/1295/129515.pdf
Pete István (2004): A morféma újradefiniálásának szükségessége. Nyr., 128., 187–196. l.
Pete Krisztián: Kontextus = http://nyitottenciklopedia.akti.hu/index.php?title=Kontextus
Voigt Vilmos (1982): Újabb vizsgálatok a kultúra nyelvi formái köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 14., 155. l.
Zánthó Róbert (1994): Generalia. Generalia Kiadó, Szeged

SOME CHARACTERISTICS OF LINGUISTIC TERMINOLOGY

Linguistics – just as any other science – has and still is developing its system of concepts; it interprets these concepts and creates technical terms within its own field. The technical terminology of the discipline that is nowadays considered traditional Hungarian linguistics had developed gradually and became consistent giving thus a stabile basis for linguistic researches.

However, the change of perspectives in linguistics has resulted in new concepts and their denomination promotes the enrichment of linguistic terminology. This paper focuses on the terminological the characteristics of recent theories and grammars, and among others, also discusses the validity of the statement that linguistics is a fertile soil for foreign words.

Keywords: technical terms, vocabulary of technical terms, use of technical terms, foreign words, Hungarian words, synonyms, polysemy, disambiguation attributive construction, interpretation, metonymy, orthography

ETO: 811.511.141:81'373 CONFERENCE PAPER
811'374.822=511.141=163.41

CSEH MÁRTA

NYELVÉSZETI TERMINUSOK A BRANČIĆ–DERRA-SZÓTÁRAKBAN

Linguistic Terms in the Brančić-Derra Dictionaries

A dolgozat a Blagoje Brančić és Derra György által készített magyar–szerb és szerb–magyar szótárakban található nyelvészeti terminusokkal foglalkozik.
Vizsgálja, hogy melyek azok a terminusok, amelyek ma is használatosak a nyelvtudományban, s milyen változások mentek végbe a használatukat illetően.
Szótári anyagról lévén szó, az elemzéseknek lexikográfiai tanulságai is vannak.

Kulcsszavak: Blagoje Brančić, Derra György, lexikográfia, magyar–szerb szótár, szerb–magyar szótár, nyelvészeti terminológia

0. 2007. június 15-én Újvidéken nemzetközi tudományos tanácskozást szervezett az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelem Tanszéke és a Kelet-szarajevói Bölcsészettudományi Kar. Ezen a tanácskozáson beszéltem először a Brančić–Derra-szótárakról, pontosabban a szótártandem egyik tagjáról, a magyar–szerb szótárról, a benne olvasható szerzői bejegyzésekről. A nyári tanácskozás hallgatósága más volt, mint mai tanácskozásunké, ezért engedjék meg, hogy bevezetőként néhány gondolatot idézzek az ott elhangzott szekcióelőadásom szövegéből.

1. „Ahogy az embereknek – a könyveknek is megvan a maguk sorsa: a '90-es évek elején, 1992 májusában egy értékes szótárpárossal gyarapodott az Újvidéki Magyar Tanszék könyvtára, azokkal a „Brančić–Derra"-szótárakkal, amelyek Blagoje Brančićnak[1], majd leszármazottainak a tulajdonát

[1] A *Világirodalmi Lexikon*ban a következő adatok találhatók róla: „(Péterréve, 1860. jún. 5.– Újvidék, 1915. júl. 7.): szerb költő, műfordító. A bp.-i egyetemen szerzett magyar—latin szakos tanári oklevelet, s az újvidéki szerb gimnáziumban tanított. Inkább mint műfordító jelentős. *Petőfi*, *Arany*, *Vörösmarty*, *Szigligeti*, *Goethe*, *Schiller*, *Heine* és más magyar, valamint német költők műveiből fordított. *Petőfi*ről és *Vörösmarty*ról tanulmányai jelentek meg a *Letopis Matice srpske* c. folyóiratban. Szótárt is készített (1889). Főbb művei: *Iz mađarskog perivoja* ('A magyar virágoskertből', műfordítások, 1909). Magyarul:

képezték több mint egy évszázadon keresztül, s öröklődtek apáról fiúra, mígnem a dédunoka, Boris Brančić arra az elhatározásra nem jutott, hogy tanszékünknek ajándékozza őket[2]. Kivételes értékűeknek azért tarthatjuk ezeket a szótárpéldányokat, mert Blagoje Brančić sajátkezű bejegyzései találhatók bennük.

2. *A „Brančić–Derra"-szótárról általában.* Blagoje Brančić és Derra György[3] magyar–szerb és szerb–magyar szótára a XIX. században készült az MTA fölkérésére és „anyagi támogatása mellett" – miként a belső címlapon olvasható. A magyar–szerb szótár (a továbbiakban: BD1.) jelent meg elsőként, s nyomtatták ki Újvidéken, „Pajevits Arzén könyvnyomdájában" (l. uo.). Középszótár (kéziszótár) jellegű. Címszavainak számát pontosan összeszámlálni nehéz volna (csak fölbecsülni lehet, 40–45 000 címszóra gondolhatunk). Ennek oka a szócikkek tömbösítése, amely a címszóként földolgozott összetett és képzett szavak kötőjelezésével társul, a ma szokásos ~ (tilde) jelet ugyanis a nyomtatáskor nem használták. A földolgozott szóanyag többé-kevésbé hű tükre a XIX. század végi magyar és szerb alapszókészletnek, ami azt (is) jelenti, hogy használati értéke e szótáraknak – az azóta végbement jelentős társadalmi és szókészletbeli változások miatt – mára már elenyészőnek mondható. Eszmei értéke ezzel szemben (és különösen annak az egyedi példánynak, amelyhez előadásom kapcsolódik, és párjának, az ugyanabban az évben, tehát 1889-ben kiadott szerb–magyar szótárnak) jelentős, bátran mondhatjuk: kivételes. Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a BD a korabeli magyar lexikográfia kiemelkedő teljesítménye. Bár viszonylag rövid idő – három év – alatt készült el, alaposság, pontosság, összedolgozottság jellemzi.

3. *A nyelvészet terminológiájába (is) besorolható szóanyagról.* Mint az elkövetkezőkben látni fogjuk – a nyelvészetben használatos szakszavakra és -kifejezésekre összpontosítva a figyelmet –, az alapszókészlethez tartozó köznyelvi szavak (címszavak) mellett terminus jellegű szavak és szakkifejezések is (mértékkel) megtalálhatók ezekben a szótárakban.

---

1 vers és 2 tanulmányrészlet (Csuka Z., Póth I.: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből, 1962.)" (Akadémiai Kiadó, Bp., 1970, I., 1089. l.)

A *Pallas nagy lexikonáb*an található adatok: „Brancsics Blagoje, tanár, szül. Petrovoszellón (Bácsmegyében) 1860-ban. 1883-ban nevezték ki helyettes-tanárnak az ujvidéki gör. kel. szerb gimnáziumhoz. Munkája: Magyar—szerb szótár, Ujvidék 1889." (mek.oszk.hu/00000/00060/html/015/pc001586.html - 5k).

További részletesebb életrajz és pályakép olvasható Blagoje Brančićról szerb nyelven a következő weblapon: http://sr.wikipedia.org/sr-el.

2 Boris Brančić azokban az években már nyugdíjas éveit élte, és szorgalmasan látogatta a Magyar Tanszéken folyó magyarórákat, mert – miként kollégám, akinek az óráira eljárt, elmondta – meg akarta tanulni felesége anyanyelvét.

3 L.: http:/hu.wikipedia.org/wiki/Derra_Gy

3.1. „Kiválogatásuk" a BD1. [BD1. = magyar–szerb szótár; BD2. = szerb–magyar szótár] címszóanyagából a következő módszerrel történt: egybevetettem a BD1. (cím)szókészletét napjaink legújabb hagyományos-rendszeres leíró nyelvtanának, a Magyar grammatikának[4] a Tárgymutatójában található szavakkal. Ez az egybevetés azt az eredményt hozta (lásd az 1. számú mellékletet!), hogy a Tárgymutatóban olvasható nyelvészeti szakszavaknak szűken számítva az egyötöde megtalálható a BD1. címszavai között; ez kb. 60 szót – ma is használatos magyar nyelvészeti terminust – jelent a kiindulópontul szolgáló szójegyzék szóban forgó 335 tételével szemben (pl.: *alaktan*, *alany*, *állítás*, *állítmány*, *beszéd*, *eset*, *főnév*, *gyűjtőnév*, *hang*, *hangsúly*, *ige*, *igekötő*, *igenév*, *indulatszó*, *jelző*, *képző*, *kötőmód*, *középige*, *megszólítás*, *mellékmondat*, *melléknév*, *mód*, *mondat*, *névelő*, *névmás*, *névutó*, *rag*, *segédige*, *számnév*, *szó*, *szóképzés*, *tagadás*, *tárgy*, *tárgyeset*, *toldalék*, *tulajdonnév* stb.). Ez az anyag még kiegészült további 15 tétellel, olyan szakszavakkal, amelyeket a BD1. szótár tartalmaz, a MG. Tárgymutatójában azonban nem találhatók meg (pl.: *alapszó*, *belhang*, *előhang*, *személyrag*, *szöveg*, *tő* stb.) Feltételezem, hogy az ilyen formában történt anyaggyűjtést sikerrel lehetne folytatni, azaz a „tallózott" 15 mellett a BD1.-ben még vannak további, ezúttal számba nem vett nyelvészeti szakszavak, illetve olyan többfunkciós köznyelvi szavak, amelyeket a nyelvészeti terminológia is ismer. A „tallózás" során több olyan nyelvészeti fogalom neve is listára került, amely nevek mára már kiszorultak a használatból (pl.: *igehajlítás*, *igehajtogatás*, *kötszó*, *névhatározó*, *ragozat*, *szavacska* – ma *partikulá*nak mondanánk, valójában a *речца* tükörfordítása – stb.). Továbbá olyanok, amelyeket napjainkban is használunk ugyan, csak éppen nem abban a jelentésben, amelyet a szótár rögzített/megőrzött (pl.: *alapszó* 'alany', *előhang* 'elől képzett hang'). Ilyen egyébként az „egybevetés" útján nyert listán is akad: *névszó* 'főnév'.

Természetesen az olyan modern terminusokat, amelyeket a hagyományos nyelvtanok is, s még inkább a hagyományokat elvető, ill. meghaladó újabb irányzatok szellemében készülő nyelvleírások manapság használnak (pl. *állexéma* – vagy akár csak a *lexéma* –, *appozíció*, *diskurzusdeixis*, *inkongruencia*, *operátor*, *paradigma*, *régens*, *tonoszintaxis*, *valencia*), nem találjuk meg ebben a XIX. századi szótárban. Hacsak nem azzal, hogy a kivétel erősíti a szabályt. Ahogy pl. a *маркер* esete bizonyítja, amelynek a BD1. szerint a magyar megfelelője: 'jelelő':

[4] Magyar grammatika. Egyetemi tankönyv. Szerk. KESZLER Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.

Jelel, cs. 1.) означавати, показивати ; 2.) кандидовати. – ő , mn. és fn. који бележи, који означава , значајан ; маркер.

(A BD2.-ben ugyanakkor nincsen *Маркер* címszó!)

Általános középszótár jellegéből adódóan – a korabeli nyelvészeti terminológiát (ahogy a többi szakterületéét sem) vehették föl a szerzők a maga teljességében; csak az ismertebb – minősíthetjük talán úgy is: fontosabb – terminusokat, szakkifejezéseket, illetőleg azokat, amelyek általuk ilyeneknek minősültek. A *gyűjtőnév* pl. ilyen; az *anyagnév* ezzel szemben – nem, s az *egyedi név* sem. A *köznév* címszóként fölvételt nyert a címszókészletbe és a *tulajdonnév* is, *elvont főnévről* viszont nincs szó benne, bár az *elvont* szónak van szócikke. (A BD2.-ben ellenben, az *именица* szócikkében megjelenik az *elvont főnév* szókapcsolat mint a *мислена именица* megfelelője.) De nincsenek meg a BD1. szótárban a következők sem: *betűszó*, *birtokjel*, *bővítmény*, *fokjel*, *főmondat*, *igealak*, *határozószó* (ez még érthető, hiszen az időben – bár nem teljesen azonos jelentésben, mint a későbbiekben és napjainkban is – az *igehatározó* járta!), *igető*, *irányhármasság*, *módjel*, *mondatrész*, *szófaj*, *tagadószó*, *tiltószó*, *viszonyrag* (ehelyett akkoriban a *névrag* terminust használták) – és még hosszan lehetne sorolni.

3.2. Valamivel részletesebb vizsgálódásra az *Ige* és az *Igenév* címszókat választottam, pontosabban azokat a szótári szócikkeket, amelyeknek az élén állnak. (L. a 2. számú mellékletet!)

Az *ige* címszó 2. jelentése érintkezik a témámmal, de visszakeresve a BD2.-ben az összes megjelenő szerb ekvivalenset, látható, hogy ez a szó a szerb szókészlet egészen különböző elemeivel kapcsolatban áll; más nyelvészeti terminusokkal is (слово, реч) – csak éppen nem a terminológia, hanem a köznyelvi szóhasználat szintjén.

Az *igenév* ellenben egyértelműen nyelvészeti terminus, s mint ilyen, jelentéstartalma kevéssé elágazó. Látható viszont, hogy a szótárbeli értelmezéssel nincs minden rendben mégsem: az infinitivusról, azaz a főnévi igenévről nem tesz említést a szótár, a másik két igenévfajtánk, a melléknévi és a határozói igenév értelmezése pedig összemosódik.

3.3. Érdemes szemügyre venni a rövidítésjegyzéket is a BD1. elején. A szócikkek „nyelvtani szerelés"-nek nevezett része ez, s a címszó grammatikai arculatához kapcsolódó információkat tehetjük érthetőbbekké, ha odalapozunk hozzájuk a szótárakban való keresgéléseink közben. Azonban jó, ha kritikusan bánunk az itt kapott információkkal, ami az egyes szavak jelzett nyelvtani minőségét illeti, hiszen nemcsak arra kell gondolnia e szótárak késői használójának, hogy jó pár évtized eltelt elkészültük óta, hanem arra is, hogy ezekkel a minősítésekkel – mint erre a jelekből következtetni lehet

– kissé nagyvonalúan bántak, valószínűsíthetően nem a szerzők, mint inkább a nyomdai közreműködők: a szedő, a korrektor: az nm. (= névmás) és az mn. (= melléknév) rövidítések helyenként fölcserélődnek (l. például: *amilyen*, *az*, *mi*, *ő*, *ön*); névutók, igekötők kapnak ih. (= igehatározó) minősítést (l. például: *körül*, *meg*, *vissza*); esetenként nu. (= névutó) áll egyes „névragok" mellett (l. például: [-]*től*, [-]*vel*). (A [-]*tól* nyelvtani minőségére ismét csak egy másik – és szintén téves – rövidítés utal, a mn.)

4. Tudjuk, hogy Blagoje Brančić és Derra György tanáremberek voltak, akikhez közel állott – már csak iskolai végzettségükből adódóan is – a nyelvtan terminológiája. Értelmezéseik mögött tehát komoly szaktudás állt. Ezt a késői szótárhasználó is könnyen megállapíthatja. És kijár nekik tőle ezért az elismerés.

MELLÉKLETEK

Mai nyelvészeti terminusok lexikai megfeleltetései (ekvációs párok) a Brančić–Derra-szótárakban (1. számú melléklet)

MG.	BD1.	BD2.
alaktan	1. наука о облицима 2. морфологија	 Ø
alany	1. подмет, субјект 2. положница	1. alany; Ø
állítás	2. тврдња, тврђење, доказивање	Ø állítás bizonyítás
állítmány	2. прирок, предикат	állítmány állítmány
cím	1. наслов, натпис, титула, адреса, фирма 2. законски чланак	czím, felirat felirat, czím czím, felirat
egyidejűség	истодобност	
értelmező	тумач, коментатор	
eset	1. случај, пригода, догађај 2. пад 3. падеж (у грамат.)	 eset

MG.	BD1.	BD2.
fokozás	потенцовање, јачање	Ø
főnév	именица	főnév
gyűjtőnév	збирио име	gyűjtőnév
hang	глас, звук, тон	hang hang tónus
hangsúly	нагласак, сила говора	hangsúly, nyomaték nyomaték, hangsúly
hasonlítás	испоређење	Ø
határozó	2. прилог (граматички)	igehatározó
idő	време, доба, земан, ора	idő, kor
ige	1. слово, реч (божја) 2. глагол	 ige
igekötő	глаголска свеза	свеза: kötőszó, kötőige
igenév	глаголски прилог, партиципиум	igehatározó, határozó igenév Ø
indulatszó	усклик	felkiáltás, felkiáltójel
ítélet	суд, пресуда, осудбина	itélet
jel	1. знак, белега 2. миг, знак	jegy, jel jegy, jel
jelző	прост додатак, атрибут, епитетон	jelző jelző
képző	наставак за прављење речи	rag, képző, toldalék
kérdés	питање	kérdés, kérdezés
kötőmód	конјунктив	Ø
kötőszó	kötszó: свеза, конјункција	kötőszó, kötőige Ø
közbevetés	1. уметање 2. посредовање	betoldás, közbeszúrás
középige	средњи глагол	középige
köznév	општа именица	köznév

MG.	BD1.	BD2.
más	други, ини	más, másik más
megszólítás	ословљење	Ø
mellékmondat	споредна реченица	Ø
melléknév	придев, придавник; споредно друго име	melléknév
mód	начин, метод, средство	mód
mondat	1. реченица 2. изрека	mondat mondás, szólás, szólam, szójárás
névelő	честица, члан	névelő szakasz
névmás	заменица	névmás
névszó	именица	főnév
névutó	предлог, постпозиција	névutó Ø
nyilatkozat	изјава, очитовање	nyilatkozat, kijelentés nyilatkozat
predikáció	предика, проповед	
rag	1. наставак за облике, суфикс 2. додатак	toldalék, rag, képző rag toldalék
rövidítés	скраћивање	megrövidítés
segédige	помоћни глагол	segédige
simulószó	simuló szócska енклитика	Ø
számnév	број (граматички)	szám
személy	лице, особа	személy
szó	1. глас, реч 2. разговор 3. језик	hang szó beszéd, beszélgetés, szó nyelv
szóképzés	прављење речи	Ø
szórend	ред речи (у реченици)	szórend
szószerkezet	конструкција	szerkezet

MG.	BD1.	BD2.
tagadás	порицање, тајење	tagadás
tárgy	предмет	tárgy
tárgyeset	четврти падеж, акузатив	Ø Ø
toldalék	додатак, дометак	Ø toldalék, pótlék
törlés	брисање, отирање	Ø
tulajdonnév	сопствено (особно) име	особна именица: tulajdonnév

Az *ige* és az *igenév* szócikkek a
BD1.-ben és értelmezéseik ekvivalensei a BD2. alapján
(2. számú melléklet)

a)

Ige, fn. 1.) слово, реч (божја) ; 2.) глагол ; 3.) басма, чаролија, чаробна реч ; 4.) пасмењача ; 5.) á. é. nincs kezem igéjére није ми при руци

1.)

Слово k. 1.) betű ; (szój.) ни слова egy betűt sem, kukkot sem (pl. szól) ; спала књига на два слова a vállalat végét járja ; 2.) beszéd, szónoklat ; надгробно – halotti beszéd ; 3.) a e betű neve

Реч, h. szó ; наука о речма, szótan ; док су још у речи били, míg ők beszélgettek ; што но реч, a mi szokás mondani ; имам и ја ту –, nekem is van szólóm (v. beleszólásom) ; стала му –, torkán akadt a szó ; по речима H., N. mondása szerint ; од речи до речи, szóról szóra ; повела се – о..., szóba kerül (vmi) ; повести – о чему, vmit szóvá tesz ; H. има –, N.-t illeti a szó ; једном речи, (egy) szóval, egy szó annyi mint száz ; човек од –, szavatartó (szavahihető) ember ; води главну –, viszi a vezérszót, ő irányadó ; не ћу да буде речи, ne legyen vita ; прогутао –, elharapta a szót ; одузети –, megvonja a szót vkitől ; узети –, szót emel, felszólal ; ухватити за –, szavánál v. szaván fog (vkit) ; не вреди трошити речи, szót sem érdemel ; о томе није –, arról nincs szó ; била је –, да ће, azt beszélték, hogy...; – по – па..., többről többre, szóról szóra és... ; – у напред, előszó

реч (божја)
Божј-н, mn. isten..., isteni ; – с дрвце, abrutüröm, czitrusfa

2.)

Глагол, h. 1.) ige ; прелазан, непрелазан –, átható, át nem ható ige ; безличан –, személytelen ige ; повратан –, visszaható ige ; помоћни –, segédige . – ски, mn. ige- ; – ски придев, melléknévi igenév ; – ски прилог, igehatározó, határozó igenév. 2.) а г neve.

3.)

Васма, n. varázsige, berbite.

Чаролија Чаролије, чаробије, t. n. varázslat, varázs, bűvszerek, bűverő, igézet, babonák.

чаробна реч Чароб-ан, –ник, mn. varázsos, bűvös, bűbájos, igéző, varázslatos. –но, ih. varázslóan, igézően. –ност, n. bűbájosság, varázslatosság.

4.)

Пасмењача, n. igefonal, pászmakötő.

5.)

-

b)

Igenév, fn. глаголски прилог, партиципиум [инфинитив?]

Прилог, h. 1.) (у грам.) igehatározó ; 2.) felülfizetés, adomány ; из народних – а, nemzeti adakozásból ; 3.) melléklet (pl. ujságé, kérvényé) ; csatolvány ; 4.) adalék, l. Податак ; 5.) у – vminek javára, érdekében, hasznára (pl. működik).
Глаголски прилог [→ ГЛАГОЛ]
Партиципиум: Ø

Az idézett szövegben előforduló rövidítések feloldása – a BD1. elején olvasható rövidítésjegyzék segítségével. (A szögletes zárójelben álló rövidítéseket a szóban forgó lista nem tartalmazza, tehát feltételezésen alapul a magyarázatuk): á. é. – átvitt értelemben, у пренесеном смислу; fn. – főnév, именица; ih. – igehatározó, прилог; [h. – határozószó?]; k. – középige, средњи глагол; l. – lásd, види; mn.- melléknév, придев; [n. – nőnemű főnév?]; [pl. - például]; [t. n. – többesszámú nőnemű főnév?]; v. – vagy, или; vmi. – valami, нешто, што; vki – valaki, неки, ко.

LINGUISTIC TERMS IN THE BRANČIĆ-DERRA DICTIONARIES

The paper deals with linguistic terms found in the Hungarian – Serbian and Serbian – Hungarian dictionaries compiled by Blagoje Brančić and György Derra. She checks over the terms in order to see which of them are currently still in use in linguistics, and what changes they have undergone in their usage.

Keywords: Blagoje Brančić, György Derra, lexicography, Hungarian – Serbian Dictionary, Serbian – Hungarian Dictionary, linguistic terminology

ETO:811.511.141:81'373:81'367 CONFERENCE PAPER

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

AZ AKTUÁLIS TAGOLÁS VIZSGÁLATÁNAK TERMINOLÓGIAI KÉRDÉSEI

Terminological Problems of the Study of the Actual Division of the Sentence

A dolgozat azzal foglalkozik, hogy az aktuális mondattagolás kutatásának története során milyen terminus technicusokat alkalmaztak a nyelvészek a vizsgált szintaktikai fogalmak megjelölésére, ugyanis a terület terminológiája mindmáig nem egységes.

Kulcsszavak: aktuális tagolás, kommunikatív mondattagolás, kommunikatív dinamizmus, funkcionális mondatperspektíva, téma, topik, réma, propozitum, comment, predikátum, fókusz

1. Előzetes gondolatok

Amikor egy témát vizsgálni kezdünk, előbb-utóbb szembesülnünk kell azzal a szövevénnyel, melyet a szakirodalomban található terminológiai különbségek alkotnak.

Tulajdonképpen minden terminus, melyet egy szakterület művelői alkalmaznak, valamilyen elméleti hátteret feltételez. Egy új szakterület kutatója általában terminológiai szempontból is igyekszik körülhatárolni kutatási tárgyát és módszereit, másrészt viszont elődeitől és kollégáitól is, kiknek elméleti hozzáállásával nem feltétlenül azonosul, terminológiai megindoklás révén határolódik el.

Ez alól a nyelvészeti szakterületek művelői sem képeznek kivételt. Az utóbbi két évszázad általános tudományos expanziója a nyelvészet területén is az irányzatok és iskolák egymásból kiinduló és egymással vitatkozó sokaságának nyújtott kedvező táptalajt, s így a címben feltűntetett jelenség (az *aktuális tagolás*) megfigyelése és feltárása sem lehetséges megfelelő terminológiai tájékozódás és behatárolás nélkül.

2. Az aktuális tagolás fogalma

Az *aktuális tagolás* fogalma nem új keletű dolog. Előzményei már a XIX. század nyelvészeinek munkáiban is felfedezhetők, XX. századi elterjedését azonban a prágai nyelvészeti iskola képviselőivel hozhatjuk összefüggésbe. Ők fejlesztették ugyanis tovább a tanáruk, Vilém Mathesius[1] által megalapozott vizsgálatokat a szövegben érvényesülő, a szöveg logikájának megfelelő bipoláris mondattagolásról, ahol a szavak rendje a mondatban a közlemény kommunikatív értékének függvényében alakul ki. A mondatok aktuális tagolásának jelenségköre tehát már a szövegtan felé mutat, s egyértelműen az adott kontextus, illetve beszédszituáció szempontjából vizsgálandó.

A mondat aktuális tagolásának vizsgálata ezek szerint eltér a hagyományos szintaktikai (mondatrészek szerinti) vizsgálattól. A mondatrészek szintaktikai funkciója ugyanis eltérő szórend esetén is változatlan maradhat, egy-egy aktualizált szórend azonban nem mindig helyettesítheti ugyanazon mondatrészek másféle rendjét. A mondat aktuális tagolása mindenkor az adott kommunikációs helyzet függvénye.

Mint Elekfi László egy helyütt megállapítja, „a mondatnak információt hordozó jelanyagából nem mindig tartalmaz minden elem újat a hallgató vagy olvasó számára, hanem a mondatban sokszor olyan nyelvi elemek is vannak, amelyek csak arra valók, hogy hozzájuk kapcsoljuk, közvetlenül rájuk vonatkoztassuk az új közölnivalót. Ahol az újnak és a hozzá képest réginek, tudottnak az összekapcsolásában világosan kimutatható a mondatot alkotó kétféle nyelvi elem közt a határ, ott beszélünk *aktuális mondattagolásról*" (kiemelés: E. L.).[2]

Az aktuális tagolás lényege tehát a nyelvi elemek hírértékük szerinti elrendezése a mondat-, illetve *kommunikatív egységen* belül. A címzett részéről már valamilyen szempontból ismert információt hordozó közléselemek alacsonyabb hírértékkel bírnak, mint azok, amelyek valami újat vagy váratlant közölnek. Így leginkább a kommunikatív egység első szakaszában helyezkednek el azok az összetevők, melyek alacsonyabb hírértékkel rendelkeznek, míg a másodikba a magasabb hírértéket hordozó elemek kerülnek. Ezeknek a szakaszoknak megnevezése és további tagolása azonban mindmáig nem egységes, ezért a következőkben megkísérlem körbejárni azokat a terminusokat, melyek a nem alany–állítmány pólusú mondat vizsgálatának története során felmerültek.

---

[1] Az *aktuális tagolás* terminusának megalkotása is tulajdonképpen az ő nevéhez fűződik.

[2] Elekfi László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése* (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Akadémiai Kiadó. Bp., 1986, 17. l.

3. Az aktuális tagolás terminológiája

3.1. A kezdetek

A nemzetközi szakirodalomban általában Georg von der Gabelentz[3] nevéhez kötik a nem alany–állítmány pólusú mondatszerkezet részletes kidolgozását és bevezetését a mondattanba. Műveiben ugyanis *pszichológiai alany*ról és *állítmány*ról értekezett, ezek közül pedig az előbbi azt fejezi ki, *amire* gondolunk, az utóbbi viszont azt, *amit* róla gondolunk. Gabelentz mondatfelfogása tehát már némiképp tartalmazta a kommunikatív, illetve aktuális tagolás szempontját.

Őt megelőzően már ugyan Henri Weil[4] is ráérzett a mondat ilyen szempontú tagolására, de mindenképpen a sokak által egyik legnagyobb magyar polihisztornak tartott Brassai Sámuel volt az, aki Gabelentzet megelőzve[5], majd bírálva, s más nyelveket is szemügyre véve, szinte természettudományi rendszerességgel dolgozta ki a magyar nyelv szintaxisát, megalapozva ezáltal egyrészt a nyelvek mondatszempontú tipologizálását, másrészt a mai magyar strukturális mondattan létrejöttét is.

Brassai szakított az *alany–mondomány*[6] (állítmány) pólusú mondatvizsgálattal, ehelyett a mondat sarkalatos pontjának az igét tekintette, mely a mondat összes többi részét kormányozza, s mely „maga magában is képes végrehajtani a mondat feladatát, s nélkülözheti segédeit, ezek meg teljességgel nem lehetnek el urok nélkül."[7] Emellett viszont felismerte az *ismert–új* pólusú mondatszerkezetet is, melyen belül a mondat hangsúlytalan, bevezető részét *inchoativum*nak, hangsúlyos, fő részét viszont *zöm*nek nevezte, mondván, hogy „az inchoativum typicus jellemzője az ismeretesség, a fő részé vagy zömé az ismeretlenség."[8] De arra is rámutatott, hogy a magasabb hírértékkel rendelkező zöm minden mondatban jelen van, míg az alacsonyabb hírértékű inchoativum nem okvetlenül.

A terminológiai megállapodottság hiányát támasztja viszont alá Brassainál az a tény, hogy egyéb munkáiban a mondat két pólusát másként nevezte meg: *Laelius* (1874) című könyvében például az inchoativumot *bevezető*nek nevezte, *A mondat dualismusa* (1855) című értekezésében viszont *előkészítő*

---

[3] Gabelentz, Georg von der: *Ideen zu einen vergleichenden Syntax*. Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft VI., 1869, 376–84. l.; *Weiteres zur vergleichende Syntax*. Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft VIII., 1875, 300–338. l.

[4] Weil, Henri: *De l'ordre des mot dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*. 1844.

[5] Brassai Sámuel: *A magyar mondat*. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye, 1860, 1863–1865. l. ; 1: 279–399. l. ; 3: 3–128. l.; 173–409. l.

[6] Brassai: 1863, 10. l.

[7] Brassai: 1863, 11. l.

[8] Brassai: 1863, 209. l.

*rész*nek, a zömöt pedig *állítmány*nak (1852–53), *mondandó*nak (1874) vagy *tüzetes rész*nek (1885) is nevezte még[9].

Ezt követően a fent említett nyelvészeken kívül mások is vizsgálták az aktuális tagolás kérdéskörét: például Ph. Wegener (1885), Hermann Paul (1909), Wilhelm Wundt (1912), Hermann Ammann (1920) stb. Közülük Hermann Paul Gabelentz nyomán maga is a pszichológiai alanyt és állítmányt szemlélte, s e két rész elkülönítésében már szórendi és hangsúlybeli szempontokat is számításba vett, de terminológiai tekintetben újat nem alkotott.

Hermann Ammann nevéhez fűződik ezzel szemben az a terminológiai újítás, mely az aktuális mondattagolás tárgyalásában mindmáig jelen van. Ez pedig a mondat alacsony hírértékkel rendelkező szakaszának *téma*ként, a hangsúlyos szakaszának viszont *réma*ként való megjelölése. E két terminust vette át ezután a húszas évek folyamán Vilém Mathesius, a Prágai Nyelvészkör atyja is, amikor a már említett kommunikációs alapú mondattanát dolgozta ki.

3.2. A Prágai Nyelvészkör és követői

Vilém Mathesius[10] mondattanát funkcionális alapokra helyezte. A mondat funkciója pedig szerinte a kommunikáció. Innen ered az *aktuális tagolás* másik terminus technicusa, a *funkcionális*, illetve *kommunikatív mondatperspektíva*, melyet később a témával foglalkozó más nyelvészek is átvettek tőle (többek között Jan Firbas, Eva Hajičova, Petr Sgall stb.). Szerinte „ha egy mondatot érthetően akarunk megfogalmazni, különösen írásban, áttekinthetően el kell különítenünk egymástól két alapelemét, azaz meg kell valósítanunk a világos funkcionális mondatperspektívát. A mondat téma–réma szerkezetének megalkotását azért nevezzük funkcionális mondatperspektívának, mert ezt a szerkezetet a beszélő funkcionális hozzáállása határozza meg."[11]

A funkcionális mondatperspektíva tehát a mondat összetevői között fennálló hírértékbeli fontossági viszonyt, hierarchiát határozza meg, mely a közléselemek szintaktikai pozíciójában nyilatkozik meg. A kevésbé hangsúlyos elemek ilyen szempontból a mondat első (tematikus) szakaszában helyez-

---

[9] É. Kiss Katalin: *Brassai Sámuel (1800–1897) mondatelmélete*. www.neumannhaz.hu/muvek/tudomanytortenet/4_neves_tudosok_munkassagarol/Brassai/EKiss_Brassai_mondatelmelet.pdf

[10] Vilém Mathesius: *A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis* (Edited by Prof. Dr. Josef Vachek, Dr. Sc.). Mouton The Hague–Paris Academia (Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences), Prague, 1975.

[11] V. Mathesius: 1975, 82. l. „If a sentence is to be formulated clearly, especially in writing, we should make a clear-cut distinction between these two basic elements, i.e. we should employ a clear functional sentence perspective. The patterning of the sentence into the theme and rheme is here called functional sentence perspectiven because this patterning is determined by the functional approach of the speaker."
(Magyarra fordította: P. K. M.)

kednek el, míg a magasabb hírértékkel rendelkezők a második (rematikus) szakaszba kerülnek. S ezzel a jelenséggel függ össze még egy terminus, mely az összetevők kommunikatív fontosságára utal, s ez a Firbas által megnevezett *kommunikatív dinamizmus*. Ilyen szempontból az alacsonyabb kommunikatív dinamizmussal rendelkező közlésegységek általában tematikus vagy *neutrális* pozícióba kerülnek, a magasabb kommunikatív dinamizmussal rendelkező egységek viszont a rematikus szakaszba jutnak.

Ezen a ponton azonban terminológiai szempontból meg kell vizsgálnunk azokat a kommunikatív mondatszerkezeteket is, melyek ugyan rokonok a cseh iskola nézeteivel, de azonosítani mégsem lehet őket. Mint É. Kiss Katalin írja, „a többfajta megközelítésből végül is két fő, részben valóban egymást fedő, de egybe nem mosható kommunikatív mondatszerkezet kristályosodott ki: egy, a szerzők többségétől *topic–comment*nek, olykor *téma–rémá*nak hívott, a mondat bevezető jellegű nominális vagy adverbiális szakaszát a mondategészről leválasztó szerkezet, valamint egy Halliday, Chomsky és Jackendoff nyomán *fókusz–előfeltevés*nek nevezett, szoros értelemben a közölt információ adott, illetve új voltán alapuló, a mondat új információt hordozó szakaszát jelöltnek tekintő tagolódás."[12]

A terminológiai sokszínűség tehát, mint láthatjuk, nem csupán a csehről vagy németről angol nyelvre való váltásból ered, hanem az elméleti hozzáállásban megnyilatkozó különbségekre is utal.

3.3. Aktuális tagolás a magyar nyelvészetben

A magyar nyelvészek kb. a XX. század nyolcvanas éveiben fedezték fel újra az aktuális mondattagolást mint a magyar mondatszerkezet autentikus modellálási lehetőségét, amihez igen nagy mértékben hozzájárult Brassai Sámuel szintaxisának újrafelfedezése.

Közöttük mindenképpen meg kell említenünk Elekfi László nevét, aki *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*[13] című disszertációjában a Petőfi-versek részeletekbe menő, alapos elemzését és tipológiáját ismerteti a versmondatok aktuális tagolása alapján.

Terminológiai szempontból nála megjegyzendő, hogy a téma–réma felosztás helyett a *téma–propozitum* tagolás mellett áll ki, miközben a mondatformák *racionális* (T–P), illetve *emocionális* (P–T) szerkezetű felépítéséről beszél.[14]

A nyelvészek többsége kezdetben a téma–réma felosztást alkalmazta, azonban lassacskán kikristályosodott a magyar mondaton belül egy főhang-

---

[12] É. Kiss Katalin: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása*. Nyelvtudományi Értekezések, 116., Akadémiai Kiadó, Bp., 1983, 14. l.

[13] Elekfi László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.

[14] Klaudy Kinga *Fordítás és aktuális tagolás* c. értekezésében *objektív* és *szubjektív* szórend. Nyelvtudományi Értekezések, 123., Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, 43. l.

súlyos rész, mely lehet maga az ige vagy a közvetlenül előtte levő pozíciót betöltő összetevő. Klaudy Kinga ezt az összetevőt *rematikus csúcs*nak[15] nevezi, melyet elhatárol É. Kiss Katalin ugyancsak főhangsúlyos pozíciót betöltő *fókusz*ától.

A magyar nyelvészetben azonban a XX. század '90-es éveitől megindult egy terminológiai egységesülés, mégpedig a strukturális magyar mondattant kutató nyelvészek körében (É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Szabolcsi Anna, Bánréti Tibor stb[16].), majd az *Új magyar nyelvtan*ban[17], úgy tűnik, kikristályosodott a magyar mondat *topik–predikátum* struktúrája, melyen belül a predikátumot megelőző pozícióban *kvantorok, igemódosítók,* illetve a *fókusz* tölthetnek be hangsúlyos helyet, míg az ige utáni pozíció *neutrális* szakasznak minősül, ahol a szavak szórendje szabad. Ily módon pedig Brassai mondattana, megmerülvén a XX. századi nyelvészeti iskolák terminológiájában, ismét csak visszakerült a magyar szintaktikai kutatások körébe.

Irodalom

Beaugrande, Robert de–Dressler, Wolfgang: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe.* Corvina Kiadó, Bp., 2000.

Brassai Sámuel: *A magyar mondat.* Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye, 1860, 1863–1865. l.; 1: 279–399. l.; 3: 3–128. l.; 173–409. l.

Dezső László: *A mondattan tipológiai megközelítése.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX., 1973.

É. Kiss Katalin: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása.* Nyelvtudományi Értekezések, 116., Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

É.Kiss Katalin: *Mondattan* = É. Kiss–Kiefer–Siptár (szerk.): *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Bp., 1998.

É. Kiss Katalin: *Brassai Sámuel (1800–1897) mondatelmélete.* www.neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet/4_neves_tudosok_munkassagarol/Brassai/EKiss_Brassai_mondatelmelet.pdf

Elekfi László: *Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban.* Nyelvtudományi Közlemények, 1964. 2., 331–370. l.

Elekfi László: *Közléselmélet, grammatika, aktuális mondattagolás.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX., 1973, 65–85. l.

Elekfi László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése.* (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.

Huszár Ágnes: *A mondat aktuális tagolása és annak tanítása.* Magyar Nyelvőr, 1983. l., 87–100. l.

Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.

Klaudy Kinga: *Fordítás és aktuális tagolás.* Nyelvtudományi Értekezések 123., 1987.

Klaudy Kinga: *A fordítás elmélete és gyakorlata.* Scholastica, Bp., 1997.

---

[15] Klaudy Kinga: 1987, 27. l.

[16] Kiefer Ferenc, szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.

[17] É. Kiss–Kiefer–Siptár: *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Bp., 1998.

Láncz Irén: *A nyelvhasználat kutatásának új szempontjai* = L. I.: *A nyelvi rendszerteremtés útjain.* Rubicon, Becse, 1997, 91–114. l.
Mathesius, Vilém: *A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis.* (Edited by Prof. Dr. Josef Vachek, Dr. Sc.). Mouton The Hague–Paris Academia (Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences), Prague, 1975.

TERMONOLOGICAL PROBLEMS IN THE STUDY OF THE ACTUAL DIVISION OF THE SENTENCE

The article tackles the issue of the variety of technical terms that linguists have used to denote those syntactic concepts that they investigated during the history of researches into the actual division of the sentence; namely, the terminology is still not uniform.

Keywords: actual division, communicative sentence division, communicative dynamism, functional sentence perspective, theme, topic, rheme, proposition, comment, predicate, focus

ETO: 811.511.141:81'373:81'27 CONFERENCE PAPER

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA

SZEMELVÉNYEK A SZOCIOLINGVISZTIKAI TERMINOLÓGIÁBÓL

Selections from the Terminology of Sociolinguistics

A tanulmány a szociolingvisztikai terminológia néhány fogalomkörét tanulmányozza, a nyelvi jelenségek megnevezésének és meghatározásának összefüggéseit, változását és alakulását kutatja.

Kulcsszavak: kétnyelvűség, anyanyelv, diglosszia, kódváltás, kódváltogatás, kódkeverés, nyelvcsere, nyelvhalál, nyelvvesztés, nyelvfelejtés, nyelvhalványulás, nyelvvisszaszorulás, nyelvpusztulás, nyelvpusztítás, nyelvirtás, nyelvélénkítés

1. Bevezetés

Jelen tanulmány a szociolingvisztikai terminológia néhány témakörének alakulását, változását mutatja be. A terminusok kapcsán kitérek azok meghatározásaira is, mivel a terminológia gyakran annak függvényében változik, hogy az adott fogalom tartalmilag hogyan módosul.

Kiss Jenő a szociolingvisztika fogalmának megjelenését 1969-ből eredezteti. Szépe György, aki Amerikában járt, felfigyelt a szociológia és nyelv közös kérdéskörére, melyet nyelvszociológiának nevez, valamint a nyelvi és a társadalmi struktúrák közös tudományára, a szociolingvisztikára. Ez utóbbi esetében számos szinonimával is találkozhatunk a szakirodalomban, mint amilyenek pl. a nyelvszociológia, szociális nyelvészet, szociológiai nyelvészet, modern szociológiai nyelvészet és a társadalmi nyelvészet megnevezések. Az első, 1972-ben Magyarországon elvégzett kutatások a nyelvhasználat és a társadalmi tényezők összefüggéseit vizsgálták, melyek közül Réger Zita kutatásai emelhetők ki a cigánygyermekek kétnyelvű, hátrányos nyelvhasználatának vonatkozásában. 1970-ben a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság felmérése nyomán kutatni kezdték az életmód változásával, valamint a tudomány és technika fejlődésével együtt járó nyelvi változást, a nyelvhasználat rétegződését, a regionális köznyelvet és a nyelvjárásokat. A kutatás homlokterébe került az élőnyelv tanulmányozása is. Az 1973-ban Nyíregyházán

megtartott első magyarországi szociolingvisztikai konferencián újabb témakörök jelentek meg, melyek a társadalmi rétegződéssel és a nyelvi magatartással, a kétnyelvűséggel, az anyanyelvi oktatással és a nyelvi rétegződéssel foglalkoztak. 1976-ban É. Kiss Katalin és Papp Ferenc tanulmányában újabb témakört jelöl meg a szociolingvisztika tárgyaként, és ezzel együtt új fogalmat vezet be, a nyelvi tiszteletadást. Egyre inkább körvonalazódik, hogy a szociolongvisztika „a társadalom nyelvhasználatának tudománya" (idézi KISS 1995; 26), tehát nem csupán a szociológiával tart fenn kapcsolatot, a társadalomtudományok egészéhez kapcsolódik. Világossá válik továbbá a nyelvjárások szociolingvisztikai aspektusú vizsgálatának szükségessége is.

A magyarországi kutatások második hullámaként 1987-ben Kontra Miklós vezetésével a budapesti beszélt nyelvet az addigiaktól többnyire eltérő módszerekkel tanulmányozzák, a szociolingvisztika eme második fázisa eltér az előzőekben említettektől, nem kapcsolódik azokhoz. Hymes 1974-ben társadalmi nyelvészetről szól, de társas nyelvészet is szerepel a terminológiai megnevezések sorában.

2. Kétnyelvűség és anyanyelv

Az első magyarországi szociolingvisztikai konferencián, melyet 1973-ban tartottak Nyíregyházán, az ún. belső kétnyelvűség kérdésköréről is szóltak, később mindezt kódváltás megnevezéssel illette a szakirodalom.

A szociolingvisztikai vizsgálódások egyik nagy kutatási területe a kétnyelvűség, melyet Susan Gal indított útjára a felsőőri magyarok között elvégzett kutatások alapján.

A szociolingvisztika tudományában megjelenő terminológia az egyes részterületek fogalomkörét foglalja magába. Bizonyos fogalmak több, különböző aspektus szerint is megközelíthetőek, ezért ez a terminológia módosulását, részrendszereinek többféle megnevezését eredményezi. Példaként szolgál minderre többek között a már említett kétnyelvűség és annak alkategóriái. Az eltérő helyzetben és környezetben élő csoportoknál a kétnyelvűség különböző jellemzői alakulnak ki, s e szerint különböznek az egyes altípusok is. Mind egyéni, mind pedig közösségi szinten beszélhetünk kétnyelvűségről, melyet egyéni és közösségi kétnyelvűségnek nevezünk. További csoportot alkotnak az elit és népi, az egyoldalú és kétoldalú, az additív, azaz hozzáadó, a szubtraktív, ill. felcserélő kétnyelvűség. A második nyelv elsajátításának idejét tekintve korai és késői kétnyelvűségről szól a szakirodalom, a nyelvek elsajátításának sorrendje szerint lingvizmusról és glottizmusról beszélhetünk, a nyelvek ismeretének szintje alapján domináns és balansz, valamint receptív és produktív kétnyelvűséget különböztethetünk meg. A szemantikai hasonlóság és különbség mellérendelt és összetett kétnyelvűséget, a nyelvek elsajátításának módja pedig természetes és ellenőr-

zött kétnyelvűséget eredményez. Göncz Lajos ismertetett kategóriái mellett Lanstyák intézményi kétnyelvűséget is említ, de a kétnyelvűségi terminológia sorában találkozunk a horizontális és vertikális kétnyelvűség fogalmával, valamint ambilingvizmusról, equilingvizmusról, funkcionális, szimmetrikus és aszimmetrikus kétnyelvűségről is több helyütt olvashatunk. Ugyanilyen összetett és sokoldalú kategorizálással találkozunk az anyanyelv meghatározása és tárgyalása kapcsán is.

A szociolingvisztikai terminológia másik fontos állomása az, amikor egy fogalom különböző aspektusait nem jelöli külön megnevezés, ehelyett az előzőektől eltérően körülírással szemlélteti a szakirodalom az adott terminust. Ilyen többek között pl. a Skatnab—Kangas-féle anyanyelv-definíció, mely az anyanyelv megtanulásának idejét (az elsőként megtanult nyelv), a beszélő és mások attitűdjét (az a nyelv, mellyel a beszélő azonosul, vagy amellyel mások azonosítják), a nyelvtudás fokát (a legjobban ismert nyelv) és a nyelv funkcióját (a legtöbbet használt nyelv) veszi számba. Skatnab-Kangas ezen anyanyelvi aspektusokat hierarchikus sorrendbe állítja aszerint, hogy a társadalom intézményei mely definíciókat alkalmazzák leggyakrabban. „A származás és az azonosulás szerinti definíciók együttes alkalmazása jelzi az emberi jogok iránti legmagasabb fokú tudatosságot: *Az anyanyelv az a nyelv, amelyet az egyén először tanult meg, és amellyel azonosul*" (szk. OSVÁT 2003; 16).

Úgyszintén külön kategóriát jelölnek a terminológiai fogalomtárban azok a terminusok, melyek meghatározása folyamatosan bővül, és így újabb jellemzőkkel gyarapodnak. Példa erre a diglosszia. A diglosszia a görög diglottosz szóból ered, amely a görögben kétnyelvűséget jelöl. A hellenisták a görög nyelvjárások leírása céljából alkalmazták a fogalmat. Psichari diglossziát vél felfedezni a görög demotikus és a klasszikus nyelvváltozat között. A kutatók felfigyeltek a nyelvek emelkedettebb és mindennapi változata közötti különbségekre, melyek között funkcionális eltérések mutatkoztak. Marcais 1930-ban az észak-afrikai arabok diglossziáját tanulmányozva feltételezi, hogy a két nyelvváltozat mellett különböző nyelvek eltérő helyzetekben történő használata is diglossziás viszonyt sejtet. A diglosszia mindezek ellenére Fergusson 1959-ben megírt, majd 1979-ben újra kiadott tanulmánya nyomán terjedt el a szakirodalomban.

Fergusson értelmezése szerint a diglosszia ugyanazon nyelv két vagy több változatának használata, különböző helyzetekben. Fergusson mindezt a perzsa és olasz nyelvterület két nyelvváltozatának – a sztenderd nyelvnek és a regionális nyelvjárásnak – eltérő szituációkban történő alkalmazásával magyarázza. Az említett területen családi körben és ugyanazon nyelvterületről származó baráti társaságban a helyi nyelvjárást beszélik, azonban a nagyközönség előtt, hivatalos helyeken a sztenderd nyelvet alkalmazzák. Ugyanígy Bagdadban a keresztény arabok egymás között keresztény arab nyelv-

járásban beszélnek, a mohamedán arab vallásúakkal szemben pedig mohamedán arab nyelvjárásban kommunikálnak. A sztenderdizáció egy sajátos formájával találkozunk itt, mely egy adott nyelvközösség egészére kiterjed, a nyelvváltozatoknak pedig eltérő funkcióik vannak. A francia diglossie mintájára Fergusson a diglosszia terminust javasolja, mivel az angolban nincs erre vonatkozó kifejezés. Állítása szerint a diglosszia gyakran ütközik a kétnyelvűség (billingvizmus) terminussal, egyes európai nyelvek azonosítják a két fogalmat. Fergusson kifogásolja továbbá azt is, hogy a nyelv, nyelvjárás, nyelvváltozat sem kapott pontos meghatározást, s ezáltal nem egyértelműek. Említést tesz továbbá egy „fölérétegződő" nyelvváltozatról, melyet a beszélő megtanulhat anyanyelve mellett. A diglossziában szereplő két nyelvváltozat is sajátos megnevezéssel bír. A föléhelyezett sztenderd változatot E változatnak (E – emelkedett), a regionális nyelvváltozatot pedig K változatnak (K – közönséges) nevezi Fergusson. Nem nyer definiálást továbbá a nyelv, a nyelvjárás, a nyelvváltozat és a nyelvközösség terminus sem, s ez szolgál a későbbi félreértelmezések alapjául. Fergusson végül a következőképpen definiálja a diglossziát. "A diglosszia olyan viszonylag állandósult nyelvi helyzet, amelyben az elsődleges nyelvjárások mellett (melyek között lehet egy sztenderd vagy több sztenderd regionális nyelvváltozat) van egy azoktól erősen eltérő, nagymértékben szabályozott (grammatikailag gyakran bonyolultabb), föléhelyezett változat is, amely irodalmi, s amelyet vagy egy korábbi időszakban, vagy egy másik nyelvközösségben hoztak létre, s amelyet nagyrészt iskolai oktatásban sajátítanak el, és többnyire írásban és formális (hivatalos) beszédalkalmakkor használnak a nyelvközösség tagjai, de amely a mindennapi társalgásban nem használatos a közösség egyetlen szektorában sem" (idézi BATHA 2005; 67). A nyelvváltozatok közötti diglossziás viszonyt kilenc aspektus alapján tárgyalja a fergussoni és azt követő szakirodalom: a presztízs, a funkció, a sztenderdizáció, az irodalmi hagyomány, az elsajátítás, a stabilitás, a nyelvtan, a lexikon és a fonológiai jegyek elemzésével.

A diglossziát Kiss Jenő kettősnyelvűségként említi, ám Fergussontól eltérően azt állítja, hogy a kettősnyelvűség nem csupán közösségi, hanem egyéni is lehet. Azonban Kiss Jenő szerint a diglosszia a kettősnyelvűségnek csupán egy szakasza, amely akkor következik be, amikor megjelenik a presztízsváltozat a sztenderdizálás eredményeképpen. A diglosszia a kettősnyelvűség alkategóriájaként funkcióelkülönülést is jelent két nyelvváltozat között. Ugyanígy előfordulhat Kiss Jenő szerint diglossziás viszony két-, több- és többesnyelvűség esetén is. Ez utóbbi megállapítás kibővíti és egyúttal módosítja a Fergusson-féle diglosszia-fogalom meghatározását.

Fishman a fergussoni E és K nyelvváltozatok jellemzése mentén (kilenc pont) árnyalja tovább a diglosszia fogalmát. Az E klasszikus és K vernakuláris nyelvváltozat között genetikus rokonságot állapít meg, de előfordulnak olyan esetek is, amelyekben E és K genetikailag nem rokonok.

Bartha Csilla további részletre mutat rá a diglosszia kapcsán. Egynyelvű közösségek beszélhetnek különböző területi és társadalmi változatokat, azonban ezen belül egy beszélőközösség nyelvváltozatai is elkülönülhetnek.

3. Kódváltás

1956-ban, majd pedig 1969-ben Haugen a kétnyelvűek beszédének tanulmányozása kapcsán felfigyelt két nyelv váltakozva történő használatára. Timm 1975-ben a 17. századi Németország és a 19. századi Oroszország és Anglia felső osztályának nyelvéről szólva említést tesz a társalgásban közkedvelt francia mondatokról, de a Bibliában Dániel könyvében is olvashatunk a nyelvek kapcsolatáról.

A diglossziához és a kétnyelvűséghez szorosan kapcsolódik a kódváltás (code-switching), melyet Trudgill a kétnyelvű vagy a kétdialektusú beszélgetések folyamán történő nyelvek vagy dialektusok közötti folyamatos váltásként értelmez. Kiss Jenő ez utóbbit azonnyelvi nyelvváltozatokként említi.

Lanstyák István csupán a kétnyelvű kommunikációval magyarázza a diglossziát: „Kódváltásnak illetve kódváltogatásnak a kétnyelvű kommunikáció olyan válfajait nevezzük, melyekben a beszélők egyetlen diskurzuson belül két különböző nyelvet, pontosabban: két különböző nyelvhez tartozó elemeket használnak, mégpedig anélkül, hogy az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag megfelelnének egymásnak. Az ilyen beszédmód következtében létrejövő diskurzust kétnyelvű diskurzusnak nevezzük" (LANSTYÁK 2006; 107). Amíg Lanstyák kiegyenlíti a kódváltás és kódváltogatás fogalmát, addig Trudgill ismételten eltérően vélekedik. A kódváltogatást az angol code-mixing jelöli, és a két nyelv közötti váltás gyakorisága különbözteti meg Trudgill szerint a kódváltástól: „Így nevezzük, amikor a beszélők olyan sűrűn és gyorsan váltanak kódot a különböző nyelvek között, még mondaton és kifejezéseken belül is, hogy nemigen lehet megmondani, egy adott pillanatban éppen melyik nyelvet beszélik" (TRUDGILL 1997; 37). Trudgill Máltát, Nigériát és Hong Kongot hozza fel példaként, ahol a helyi nyelvet és az angolt keverik az ott élő értelmiségiek azért, hogy ily módon jelezzék kettős identitásukat. Lanstyák ugyanakkor az említettek mellett felhívja a figyelmet arra, hogy a kölcsönszavak előfordulása nem minősül sem kódváltásnak, sem pedig kétnyelvű diskurzusnak, mivel a szókölcsönzések beépülnek az átvevő nyelv rendszerébe. Lanstyák szól továbbá a kódváltás és a fordítás közötti különbségről is: „...a kétnyelvű kommunikációnak az a módja, amelyben a más-más nyelven megfogalmazottak ekvivalenciaviszonyban vannak egymással, nem kódváltásnak, hanem fordításnak, illetve tolmácsolásnak minősül. Ugyanakkor az olyan kétnyelvű kommunikáció, amelyben csupán egyes szövegrészletek kerülnek lefordításra, vagy amelyben a beszélők olykor ismétlésképpen mindkét nyelven ugyanazt a tartalmat

fogalmazzák meg, természetesen kódváltásos beszédmódként értelmezhető és elemezhető" (LANSTYÁK 2006; 108). Az idézett szerző elnagyoltnak tartja azt a több kutató által hangoztatott kódváltás-meghatározást, amely két nyelv váltakozó használataként elemzi a kódváltást. Ez ugyanis nem ad magyarázatot sem az egyszeri bázisváltásra, sem a bázistartó kódváltásra, sem pedig arra a szituációra, amikor az addigi beszélgetés nyelve megváltozik, egy, az adott nyelvet nem ismerő beszélő miatt. Bázistartó kódváltás alkalmával a kommunikáció nyelvébe, azaz a bázisnyelvbe szavak vagy szószerkezetek kerülnek egy másik nyelvből azaz a vendégnyelvből.

Borbély Anna az említettek mellett a beszélt nyelven kívüli kódváltásról szóló tanulmányokat említ. A kódváltást és nyelvválasztást elemezve Grosjean ábrája alapján Borbély hangsúlyozza, hogy a kétnyelvű beszélő kétnyelvű partnerével szemben válthat adott esetben kódot, mert az egynyelvű beszédpartner nem értené meg mondandóját. Az ilyen diskurzus folyamán a nyelvtani szerkezetet mindig a bázisnyelv, azaz a befogadó nyelv határozza meg. Azt a nyelvet pedig, amelyből alkalmazunk mondatokat, szószerkezeteket, esetleg szavakat, vendégnyelvnek, befogadott vagy beágyazott nyelvnek nevezi Borbély Anna. Mind a Lanstyáktól idézett előbbi értelmezés, mind pedig Borbély Anna a grosjeani ábra alapján definiálja a kódváltást. Hogy világossá váljanak a számunkra a leírtak, tekintsük meg az említett modellt:

Nyelvválasztás és kódváltás

(Grosjean 1982; 129. ábrája alapján)

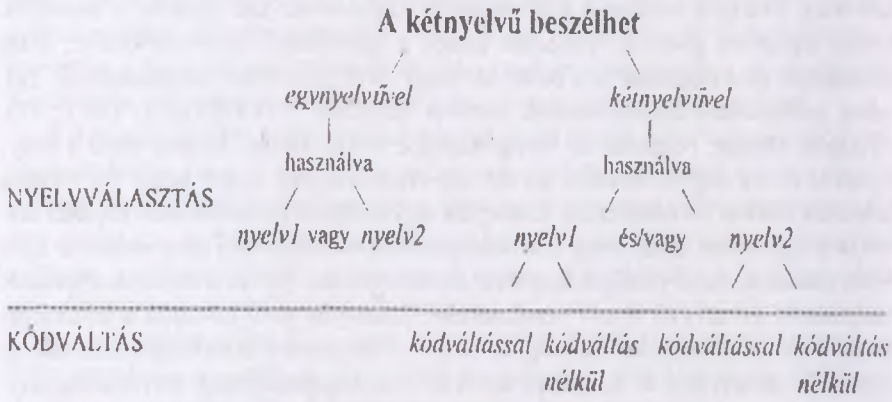

(BORBÉLY 2001;113)

Gumperz szerint a kódváltás és a nyelvkeverés közötti alapvető különbség abban rejlik, hogy a kódváltás gyakran nyelvi és társadalmi információt hordozó kommunikatív stratégia. A nyelvkeverés is kétnyelvű diskurzus

folyamán történik, azonban „a beszélő megnyilatkozásai során úgy keveri a két nyelvet, hogy azok elemei nemcsak jelentéstani, hanem mondattani és prozódiai szempontból is egységet alkotnak, bár az egyes kódok hangtanilag nagyrészt megőrzik sajátosságaikat. A kódkeverés eredményeként a hallgatónak szinte lehetetlen megállapítani, hogy a kevert nyelvek közül éppen melyiket hallja" (BORBÉLY 2001; 188).

A kódváltás és kódkeverés nem összekeverendő a kölcsönzéssel. Ez utóbbi nem tekinthető beszédstratégiának, mert az egynyelvűek beszédében is előfordul kontaktushelyzetben. A kódváltás érinthet szót, szókapcsolatot, egy vagy több mondatot.

Előfordulhat, hogy nehéz megkülönböztetni az egyszavas kódváltást a beszédben előforduló kölcsönzéstől. A szakirodalom beszédbeli és nyelvi kölcsönzést különböztet meg. Az előbbit Mackey interferenciának, az utóbbit integrációnak nevezi. Több kutató egyetért abban, hogy „a kódváltást a fonológiai és morfológiai integritás foka különbözteti meg a beszédbeli kölcsönzéstől" (BORBÉLY 2001; 190). Azonban az egyszavas kódváltások és kölcsönzések éppen az integráltság foka szerint viselkednek egyformán. Az alapvető különbség mégis abban van, hogy a kölcsönszó fonológiailag, morfológiailag és szintaxisát tekintve illeszkedik a befogadó nyelvhez, kódváltáskor viszont mindez nem történik meg (Mackey, Grosjean, Haugen). A szakirodalom a szókölcsönzés meghatározásakor figyelembe veszi a szó előfordulásának gyakoriságát, hogy mennyire elfogadható a szó a befogadó nyelvben, valamint hogy van-e megfelelő párja a másik nyelvben. Bartha Csilla viszont a detroiti magyar emigráns családok nyelvének tanulmányozása kapcsán kifejti, hogy amennyiben kommunikatív szempontból szemléljük a mondaton belüli kódváltást és a beszédbeli kölcsönzést, annyiban gyakran összemosódik a két jelenség. „Inkább egy kétlépcsős beilleszkedési folyamatról (insertion process) lehetne beszélni, ahol az adott megnyilatkozás hiányzó részeit a beszélő egy másik nyelvi elemmel pótolja, amely egyetlen szótól a mondatig terjedhet (...) A kódváltás és a kölcsönzés ebben a kontinuumban foglal helyet, s az egyetlen különbség a két fokozat (kódváltás és kölcsönzés) között a használat gyakoriságában mérhető (...)" (idézi BORBÉLY 2001; 191).

4. A nyelvcsere folyamata

A szociolinvisztikai szakirodalomban időnként kereszteződnek olyan terminusok, melyek egyazon nyelvi folyamat szinonim jelenségeit példázzák. Példa erre a nyelvcsere, nyelvhalál, nyelvvesztés, nyelvfelejtés, nyelvhalványulás, nyelvvisszaszorulás, nyelvpusztulás, nyelvpusztítás, nyelvirtás, megnevezések, melyek fogalmi körüket tekintve szinonim viszonyban állnak, ám az is előfordul, hogy a szakirodalom azonosítja azokat. Campbell és Muntzel

1992-ben a nyelvcsere típusait ismertette, de a nyelvhalál terminussal jelölte az említetteket. Szólt a hirtelen nyelvhalálról, a radikális nyelvhalálról, de fokozatos nyelvcserét, valamint felülről lefelé tartó nyelvcserét említ. Tulajdonképpen mindkét fogalom a kétnyelvűséghez köthető nyelvi jelenség. Bartha Csilla szakirodalmi ismeretei alapján arra a megállapításra jutott a kétnyelvűség kapcsán, hogy az eltérő szerepkörű, funkciójú nyelveket feltételez egy adott beszélőközösség életében, mivel a billingvis beszélő eltérő nyelven beszél, ill. beszélhet a családban, baráti társaságban, hivatalokban, vallási tevékenység közben vagy orvosával. Bartha feltételezi továbbá, hogy amennyiben kétnyelvű közösségek mindkét nyelvet ugyanazon szerepkörben használnák, szükségtelenné válna valamely nyelv, s ez egynyelvűséget eredményezne. Herman József, Imre Samu és más kutatók munkái szerint az a nyelv marad meg hosszú távon a nyelvközösség életében, amely nem korlátozódik csupán a családi nyelvhasználatra. A másik nyelv viszont fokozatosan megszűnik, nyelvcsere történik.

Mivel a kétnyelvűségből eredeztethetők, és gyakran azonos jelentésűek, ezért a téma szempontjából érdemes elidőzni a nyelvcsere, nyelvvesztés és nyelvhalál terminusok meghatározásainál.

A nyelvcsere Weinreich olvasatában azt a folyamatot jelöli, amikor a beszélőközösség egy nyelv használatáról áttér egy másik nyelv használatára. A nyelvcsere fogalma attól függően változik a szakirodalomban, hogy egyrészt magát a folyamatot vagy annak végkifejletét jelöli-e. A nyelvcsere a közösség egészét érintő társadalmi és nyelvi változás, nem pedig egy folyamat végeredménye. A nyelvcsere pontos fogalmi meghatározásáról Susan Gal (1979) a felsőőri magyarok nyelvhasználatáról szóló könyvében és Nancy C. Dorian (1979) Language Death (Nyelvhalál) című könyve alapján tájékozódhatunk: "a nyelvcsere folyamata, amint elkezdődik, szinte teljesen ugyanolyan, mint a nyelvi változások más fajtái. A szinkrón változatoknak a különböző beszélők és különböző társadalmi környezetek közötti társadalmilag motivált újraelosztásából áll" (idézi BARTHA 2005; 125).

A nyelvcsere és a nyelvvesztés egyes kutatók olvasatában szinonim fogalmak, mások elhatárolják ezeket a terminusokat. A nyelvcserét az angolban a language loss, a nyelvvesztést pedig a language attrition jelöli. A kutatók szerint az említett fogalmak közötti alapvető különbség abban van, hogy míg a nyelvcsere az egész beszélőközösséget, addig a nyelvvesztés az egyes beszélőt érinti. „A különbségtétel alapja éppen az, hogy miközben a nyelvcsere társadalmi és nyelvhasználati változásokat jelent egyszerre (...), addig a nyelvvesztés a kontaktushelyzetben azokat a – társadalmilag motivált – változásokat foglalja magában, amelyek e globális folyamat részeként a kétnyelvű egyén nyelvi rendszerében jelennek meg" (BARTHA 2005; 125). A nyelvvesztés annak következménye, hogy megszűnnek a nyelv széleskörű társadalmi funkciói, egyre inkább visszaszorul a magánszférába. A nyelv-

vesztés azonban nem szükségszerűen feltételez és eredményez nyelvcserét, mivel az egyes beszélő nyelvi rendszere nyelvcsere nélkül is gyengülhet, elszegényedhet. Az agykárosodás (afázia), a neurológiai rendellenességek (autizmus), egyes örökölt rendellenességek (Down-szindróma) okozta nyelvvesztés a pszicho- és a neurolingvisztika kutatási területei.

A nyelvvesztés kapcsán beszélhetünk kontaktusos és strukturális nyelvvesztésről. A kontaktusos nyelvvesztés két vagy több nyelvrendszer grammatikai és lexikai struktúráinak összekapcsolódását jelenti, strukturális nyelvvesztéskor pedig egyszerűsödik az adott nyelvváltozat. Ugyanakkor a nyelvvesztéssel együtt járó folyamat a nyelvújítás, mivel a kisebbségi nyelven beszélők is alkothatnak a nyelvtani szabályoknak megfelelő, választékos, igényes mondatokat a beszédben, s ezáltal megújítják anyanyelvüket.

A nyelvcsere és a nyelvhalál szinonim fogalmak, mivel a nyelvközösségben lezajló nyelvi folyamatokat jelölik. „Ha az adott, visszaszorulóban lévő nyelvnek nem létezik másik olyan beszélőközössége a világon, ahol ugyanez a nyelv lenne használatos a mindennapi nyelvi érintkezésben, az adott nyelv teljes megszűnéséről, nyelvhalálról beszélhetünk" (BARTHA 2005; 126). Thomason három jellemző alapján írja körül a kihalt nyelvet. E szerint nincs olyan beszélő, akinek anyanyelve lenne az adott nyelv, másrészt közösség sincs, amely ezen a nyelven kommunikálna, harmadrészt az előzőek függvényében nyelvi változásról sem szólhatunk. E folyamat abban különbözik alapvetően a nyelvcserétől, hogy ebben az esetben a nyelv teljesen kihal, nyelvcsere alkalmával azonban egy meghatározott közösségben eltűnik ugyan a nyelv a mindennapi kommunikációból, azonban más közösségekben továbbél anyanyelvként ugyanaz a nyelv. A szakirodalom a breton, jokut, lapp, vogul, szölkup, vepsze nyelveket említi példaként a nyelvhalál eseteiként.

A nyelvcserével egyidőben találkozunk a nyelvmegtartással. Közösségi vagy egyéni nyelvmegtartásról egyaránt beszélhetünk, amennyiben a közösség vagy az egyén mindennemű politikai és társadalmi ráhatás ellenére megőrzi a kommunikáció szintjén anyanyelvét. A nyelvmegtartás további altípusai a burkolt és informális (covert, informal) valamint a nyílt és intézményes (overt, institutional) nyelvmegtartás. Az előbbi egy csoport saját törekvéseinek eredménye, utóbbi pedig az oktatás és a média intézményén keresztül történik. A szakirodalom a többségi közösség nyelvpolitikai intézkedéseinek módját és folyamatát is figyelembe veszi a nyelvmegtartás kapcsán. Kutatások bizonyítják, hogy amennyiben a kisebbségi közösség nem támogatja a „felülről", a többségi közösség részéről jövő nyelvpolitikai intézkedéseket, annyiban a nyelvmegtartás megerősödik, ezért „nyelvmegtartáson elsősorban a tervezetlen társadalmi folyamatok összességét értik" (BARTHA 2005; 130). Használati körét tekintve a nyelvmegtartás a társadalmi helyzetek körétől a magánszféráig terjed.

A nyelvmegtartáshoz igen közel áll és gyakran összemosódik vele a nyelvélénkítés (language revitalization), melyet Paulston a következőképpen definiál: „A nyelvélénkítés (...) a még korlátozott funkcióban használatos nyelv szerepköreit és színtereit bővíti" (BARTHA 2005; 130).

5. Összegzés

A szociolingvisztikai terminológia aszerint is megoszlik, hogy a terminusok által megnevezett fogalmak megnevezései idegen eredetűek-e, vagy pedig magyar megnevezést kapnak, de magyar és idegen eredetű változat egyaránt szerepel ugyanazon megnevezésnél, azonban az is előfordul, hogy a terminus egyik tagja idegen nyelvi, a másik pedig magyar megnevezés.

A már említett kétnyelvűség, ill. billingvizmus mindkét megnevezése egyaránt előfordul, de a vele szinonim fogalmaknak magyar megfelelőjét alkalmazza a szakirodalom. Így találkozunk pl. nyelvcserével, nyelvvesztéssel, nyelvhalállal, nyelvterjedéssel, nyelvmegtartással. Más kifejezések idegen eredetűek, magyar változat nélkül. Ide sorolhatóak az attitűd, a presztízs, a marker, mono- és multilingvizmus, sztenderd, pidzsin, regiszter megnevezések. A norm-adatközlő, nyelvi area, nyelvi konfliktus, rejtett presztízs, szekuláris nyelvészet stb. olyan terminusok, melyeknek egyik tagja idegen eredetű. Mindez egy újabb tanulmány tárgya lehetne.

Jelen tanulmány az egyes fogalmak meghatározásának változásait, valamint a közöttük lévő, kevéssé éles határokat tekintette át néhány esetben. A fogalmi körök tára természetesen folytatható, miközben számos terminológiai zavarral, átfedéssel, az egyes jelenségek új aspektusaival találkozik a kutató.

Irodalom

BARTHA Csilla (2005): A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Buapest

BORBÉLY Anna (2001): Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest

GÖNCZ Lajos (2004): A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. A magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka) és a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének (Budapest) közös kiadása, Szabadka

GÖNCZ Lajos (1985): A kétnyelvűség pszichológiája. Forum Könyvkiadó, Újvidék

KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

LANSTYÁK István (2006): Nyelvből nyelvbe. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony

TRUDGILL, Peter (1997): Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged

SELECTIONS FROM THE TERMINOLOGY OF SOCIOLINGUISTICS

The study examines certain conceptual spheres in sociolinguistic terminology, and studies the relations between defining, designating as well as change and development of language phenomena.

Keywords: bilingualism, mother tongue, diglossia, code-switching, code-mixing, language shift, language death, language attrition, language forgetting, language fading, language repression, language loss, language destruction, language eradication, language revitalization

ETO: 811.511.141:81'373.46 CONFERENCE PAPER
81'37:73

KATONA EDIT

A TEST ÁTLÉNYEGÜLÉSE, A LÉLEK MEGTESTESÜLÉSE A LÉLEKMETAFORÁKBAN

Transubstantiation of the Body and Embodiment of the Soul in Soul Metaphors

A szerző dolgozatában azt kísérli meg körüljárni, hogyan mutatkozik meg test és lélek kettössége metaforáinkban, metaforikus szerkezeteinkben. Miképpen testesül meg a megfoghatatlan (a lélek) szóképek segítségével, hogyan beszélünk a test és lélek dolgairól az ősi tudást alkalmazva. A költészetből kiemelt példákkal és gimnazistákkal végzett felmérésekre támaszkodva mutatja be, hogy a mítoszokon és néphiten alapuló kifejezéskincs és gondolkodásmód milyen erőteljesen van jelen felfüggesztve-megőrizve mind a költészetben, mind állandósult szerkezeteinkben.

Kulcsszavak: inopia, kognitív szemantika, test és lélek kettössége, a lélek elválása, kettős lélek, szimbólum és metafora, metafora és metaforikus kifejezések, tanulói kompetencia

„Megszólal a kimondhatatlan
de csak a te szívedben."
(Weöres Sándor)

Napjainkban a metaforakutatás hihetetlen méreteket öltött. Egyre többen vizsgálják, hogyan alkotjuk meg világunkat szóképek segítségével, miképp mondjuk ki a kimondhatatlant. Sok szó esik a metaforáról mint a hiány szülte szóképről, s noha ezt a hiányt – inopiát – kognitív értelemben szokás emlegetni, a poétikában is csak erről van szó, kevés a megszokott kapcsolat a dolgok és szavak között, ezt hidalja át a metafora. S ha nem nyugszunk bele Vörösmarty figyelmeztetésébe, hogy *„Nem érez, aki érez / Szavakkal mondhatót*, vagy Wittgenstein kijelentésébe, hogy *„amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell"*, akkor nincs más megoldás, mint metaforákhoz, metaforikus kifejezésekhez nyúlni. Tény, hogy sok mindenről nem tudunk beszélni, mindegy most, hogy a hiányt lelki vagy megnevezési képtelenségként értelmezzük, hogy a bennünk lévő „szív-némaság"-ról van-e szó, amelyet

a művész old fel, vagy az embernek ama alapvető törekvéséről, hogy a dolgoknak nevet adjon (hisz az ember tűzrabló), mikor ugyanis nevet adunk, akkor is hiányt igyekszünk pótolni.

S mi az, amiről igen keveset tudunk, s amiről igen keveset tudunk kimondani, mégis ha beütjük az internetes keresőprogramba a *lélek* szót, 2 200 000 találatunk van, s akkor még a toldalékolt alakokról nem is szóltunk. Tehát ez nem az a dolog, amelyről úgy beszélünk, hogy nem beszélünk. Ha a témára koncentrálva nyitott füllel járunk a világban, akkor is tapasztalhatjuk, hogy naponta hányszor találkozunk ezzel a fogalommal olvasmányainkban, beszélgetéseink során.

A szellem, a lélek kérdéseiről nem tudunk másképp értekezni, mint szavakkal, fogalmakkal, amelyek, ahogy C. G. Jung nevezi őket – egy metaforával –, „puszta váltópénzei az intellektusnak" (JUNG 1999; 7). Ő jegyzi meg, hogy a szellem és lélek mibenléte ősidők óta foglalkoztatja az embert, attól a pillanattól kezdve „amikor valamelyik ősünk azt a zavarba ejtő felfedezést tette, hogy az eleven levegő, amely a haldokló utolsó hörgésével elhagyja a testet, többet jelent, mint pusztán a mozgó levegőt." (C. G. JUNG, uo.) Ha az élet fogalmát a test dolgaihoz kötjük, a szellemét a lélekéhez, akkor is eljutunk a test és lélek dichotómiájáig, a lélekig mint „életre hívó lendület"-ig (JUNG 1999; 10). Azonban ez által a meghatározás által sem kerülünk közelebb a megoldáshoz, a meghatározási, kiváltképp észlelési feltételekig, amelyek a nyelvi-szemantikai, a kognitív szemantikai elemzést lehetővé tennék.

Szimbólum és metafora kapcsolata

Témánknak, a lélekmetaforáknak a vizsgálatakor szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a léleknek számos szimbolikus megjelenési formája van. Spannraft Marcellina a lélekmetaforák öt típusát említi alapozó tanulmányában (SPANNRAFT 2001a). Ezek: a LÉLEK LÉLEGZET, a LÉLEK ÉLET, a LÉLEK EMBER, a LÉLEK MADÁR, a LÉLEK LÁNG, de természetesen eme metaforák azonosító elemeinek szimbolikus értelmű használatát is ismerjük.

Szimbólum és metafora összefüggéseit vizsgálva abból az alapvető képletből kell kiindulnunk, hogy a metafora (ha nem is mindig teljes), kételemű szókép (azonosítóból és azonosítottból, illetve szimbolizálóból és szimbolizáltból tevődik össze), sőt kiterjesztett, metaforikus jelentésről is beszélhetünk. Mindebből kifolyólag a metafora szimbólummal, allegóriával való viszonya is kétségtelen, és egyben régóta vitatott kérdés. „Sokan a metaforával állítják szembe a szimbólumot, míg mások a metaforát éppen a szimbólum létrejöttében meghatározó mozzanatnak tekintik." (KAPITÁNY ÁGNES—KAPITÁNY GÁBOR 1995; 11). Fónagy Iván azt emeli ki a két szókép közötti különbség alapvető jegyeként, hogy: „A metafora lényege a mozgás,

jelentése a szemantikai térben megtett út. A szimbólum látszólag mozdulatlan, nem a kijelentésen belül keletkezik" (FÓNAGY 327).

Sokatmondó az a kategorizáció is, amely az irodalmi szimbólumokat metaforikusakra, metonimikusakra, szinekdokhikusakra osztja (említi KÁLMÁN C. GYÖRGY 1995; 129). Kálmán C. György Roberta Kevelson kutatásainak azt a tézisét interpretálva, miszerint: „[A] szimbólum elsődleges metaforikus funkciójában mint jel, verbális entitást alkot, amely megfelel a létezőnek érzékelt új létezésnek", maga is megjegyzi, hogy „itt nem csúszik-e túlságosan is egymásba a metafora és a szimbólum fogalma" (KÁLMÁN C. GYÖRGY 1995; 130–131). A két kép közeliségéből adódik, hogy a metaforát vizsgálva nem kerülhetjük meg a szimbólum fogalmának bevonását az elemzésbe, tekintettel arra, hogy a metaforákban szereplő számos szimbolizáló képzet maga is szimbólummá vált.

Test és lélek kettőssége

Test és lélek kettősségének, szétválásának képzete mindenféle metafizikai magyarázat nélkül is kiolvasható nyelvünkből, benne foglaltatik szimbólumainkban, metaforáinkban, metaforikus kifejezéseinkben, szólásainkban stb. A kettősségről, a kettős egységről beszélnek az alábbi példák is: *se teste, se lelke nem kívánta, testestül-lelkestül, egy test egy lélek.* Test és lélek titokzatos kapcsolata, test és lélek jelképes elvesztése, megszűnése a másik javára, a kettő meghatározása egymás fényében, azonosítása és megkülönböztetése, a test átlényegülése a költészetnek is kifogyhatatlan forrása. Pl.:

Elveszni *testben*, csak *lélekben* élni,
míg eső csapja ablaküveged.
(Somlyó Zoltán: Csönd)

Úgy élj, hogy a *lelked is test* legyen
melyen színeket ver vissza a nap.
(Babits: Ha nem vagy ellenállás...)

Petőfi Az apostol című művében a *kifosztott lélek – kifosztott test* párhuzamát emeli ki, melyek a másik képzete nélkül, mégis egymás tükrében léteznek:

Azzal vigasztalá magát,
Hogy életében
Ez az utósó fájdalom,
Hogy itt örömmel s fájdalommal

Számot vetett örökre,
S ezentul úgy jár a világba', mint
Testetlen árnyék, mint *lélektelen* test.
(Petőfi: Az apostol)

Egy, a fenti sorhoz hasonló példamondatot adtam harmadikos és negyedikes gimnazistáknak kiegészítésre, s az eredmények igazolták a várakozásokat, a test és lélek egymáshoz viszonyított meghatározását.

Példamondat:

Nagyon elbúsult, úgy járt a világban, mint egy ..... test.

A 35 tanulónak kb. a fele az *élettelen*, fele a *lélektelen* jelzőt illesztette a mondatba, néhányan szótévesztéssel a *lelketlen* szóalakot, két tanulónál a *lelkehagyott*, egyszer pedig a *lélek nélküli, a hontalan*, a *kóbor, a kihalt, a rideg, az üres, az árnyéktalan* szó szerepelt. (A többlet abból adódik, hogy egy-egy tanuló több jelzőt is alkalmazott.)

A fenn említett dichotómia boncolgatásánál anyag és anyagtalan, anyagtalan és a forma problematikájával kell foglalkoznunk elsőként.

A lélek burka a test, a ruha, az edény

Test és lélek kettősségének egyik metaforikus meghatározása a test mint burok, a lélek mint tartalom megnyilvánulása.

Élet s lélek szétomló pára volna,
hogyha nem lenne száz korlátja *forma*.
(Babits Mihály: Hadjárat a semmibe)

Tiszta a *tested*,
És tiszta *lakója* a lélek.
(Komjáthy Jenő: Éloa, győztél)

A lélek magától értetődő formaadója (a test párhuzamából kiindulva) sok esetben a ruha, ruhanemű, máskor az edény, amit *a kiönti a lelkét* szólásuk is jelez.

Most áhitatot áhitok,
Szárnyat, röpítőt és puhát,
Levetni a *bús test-csuhát*...
(Tóth Árpád: Gesztenyefa-pagoda)

Raphael elérkezék,
Mint testi *ruhából,*
Minden tagaiból
Az *lélek levetkezék...*
(Rimay János: Emlékversek a két Balassi halálára)

C. G. Jung, ahogy már fentebb utaltam rá, a kutathatóság érdekében az életet a testhez köti, a szellemet a lélekhez. „Be kell vallanom, nem tudom valójában, mi a szellem, és éppoly kevéssé tudom, mi az élet. Az »életet« csak mint élő testet ismerem, arról, hogy mi lehet önmagában, absztrakt állapotban egy puszta szón kívül, arról soha halvány sejtésem sem volt. Ezért kénytelen vagyok az élet helyett élő testről beszélni, a szellem helyett pedig a lelkiről mint jelenségről" (C. G. JUNG 1999; 9).

Kosztolányi Dezső *Ének a semmiről* című versében az *élet*, a *lét* metaforikus megfogalmazásaként jelenik meg az öltözék. Míg azonban Tóth Árpád a fentebbi idézetben egy szómetaforát alkalmaz (test-csuha), Kosztolányinál távolabb kerül egymástól a metaforában az azonosított és az azonosító.

és tartósabb is, mint *az élet,*
mely vérrel ázott és merő seb.
Szokatlan-új itt *ez* a *köntös,*
pár évre szóló, szűk, de göncös,
rossz *gúnya*, melyet a könny öntöz...
(Kosztolányi Dezső: Ének a semmiről)

A jungi párhuzam (élet és test) a fenti két idézetben oly módon érvényesül, hogy Tóth Árpádnál a *lélek* szómetaforában megjelenő *burka*, öltözéke, *csuhája* a *test*, míg Kosztolányi versében a Jungnál a *test*nek megfelelő *élet* metaforájaként jelenik meg a *köntös*, a rossz *gúnya*. (Babitsnál a *köntös* inkább szimbolikus természetében mutatkozik meg az emberi életet, sorsot jelképezve: *„Nő- s férfié, egyforma köntösünk" – Téli dal).*

A TEST = CSUHA – Tóth Árpád versében

AZ ÉLET = KÖNTÖS, GÚNYA – Kosztolányi Dezső versében

A ruha József Attilánál helyettesítő szóképként tisztán szimbolikus jelleggel bír, s noha az „áldozati öltözet" jelentést sem szabad figyelmen kívül hagynunk, ahogy Angyalosi Gergely is megjegyzi, a fehér ruha a *tiszta, az ártatlan, vétlen, sebezhető lélek* jelképes megtestesítője (szó szerint). „A lélek mindig vétlen, mivel a legsebezhetőbb, a leggyengébb a világon – és ez a fehér ruha további jelentése" (ANGYALOSI 1996; 168).

(...)
elindulok az istenek
ellen – a szívem nem remeg –
könnyű, fehér *ruhában.*
(József Attila: Könnyű, fehér ruhában)

A köntös persze metaforikus kifejezéseinkben is jelen van: Íme néhány példa a világhálóról: slágerek új *köntösben*, globális érdekek zöld *köntösben*, régi fotók új *köntösben*, francia képek magyar *köntösben* stb.

Vetkező lélek

A lélek vetkezése nem csak mint a testtől (a buroktól, a tartálytól, a börtöntől, a ruhától stb.) való elválás jelenhet meg jelképesen vagy valóságosan halál formájában, csupaszsága, pőresége a lélek kiszolgáltatottságára is utal.

S most *lelked* oly *pőrén* csapódik lelkemhez, mint a néhai
táncos orgiákon, ha kihúnytak már a fáklyák lángjai...
(Babits: A vetkőző *lélek*)

A vetkezés a jelképes ruhától való megszabadulást is jelentheti, ahogy a fentebbi Tóth Árpád-versben is. Babitsnál a lélek ruhától való megfosztása kitárulkozásként realizálódik az alábbi, *Vetkőző lélek* című versben, Domonkos István költeményében viszont a védettség elvesztését jelenti a ruha hiánya (*lelkemen nem lenni bugyi* – Domonkos István: Kormányeltörésben).

Vetkőzni vágy lelkünk (...)
Óh, mit ér a hús únt mezitelensége! mily semmi a test!
Jobb szerelem, szégyellt *lelkünk tilosáról vetni le a mezt.*
(Babits Mihály: A vetkőző lélek)

Levegő és lélek kapcsolata

A korábbi Jung-idézet is utal arra, hogy a lélek és levegő távozása összefonódik észleléseinkben. Lélek szavunk etimológiája is erre utal. A finnugor eredetű magyar *lélek* szó ugyanis finnugor megfelelőihez hasonlóan összefüggésben van a *lehelet* és a *levegő* fogalmával. A halál beálltát, a lélek távozását kifejező szólásunk – *kileheli a lelkét* – tartalma is összecseng ezzel a magyarázattal (a lehelettel távozik belőle a lélek).

A lélekhez kapcsolódó észlelési feltételek kiemelik az anyagtalanságot, légneműséget, láthatatlanságot, repülési képességet. Anélkül, hogy a TESZ lapjain található lélekértelmezéseket mind feldolgoznánk, a témánkra nézve fontosakat kiemeljük. Ezek: a lélek mint *'az emberi élettevékenység fi-*

zikailag nem érzékelhető hordozója' a *szellem*, *öntudat*, *éltető elem* stb. Az anyagképzetek közül a *pára* és a *lélegzet* meghatározásokat kell említeni. Természetesen többek között az *ember*rel való azonosítás is jelen van.

A fentebbi meghatározások közül a *pára* és a *lélegzet* légneműségükben is anyagképzetek. A *pára* az embert (*szegény pára*), valamint a *lelket*, *éltető elem*et is jelenti, jelképezi. Az alábbi Arany János-idézetben az utóbbit. Csokonainál a metafora egyik pólusaként lélekjelentésben áll, Kovács Zoltán negyedikes gimnazista versrészletében pedig kifejtett lélekmetaforaként szerepel (a testtel való azonosítást sem mellőzve).

Vagy talán emberben tartósabb a *pára*,
És azért nincs Györgynek végső éjszakája?
(Arany János: Toldi)

Az ég s a föld között függök utóljára
Én, angyal meg állat, vagy csak por *meg pára*.
(Csokonai Vitéz Mihály: Halotti versek. I.)

mert mondottam a *lélek pásztorok teste* fölfűzve mint a paprika
illetve csak a *párája*
(Kovács Zoltán: Ahol a kazuár elpatkol)

A lélek megtestesülése, tárgyiasulása

Az értelmező szótárban található lélekképzetek többnyire a repülési képességet, illékonyságot hangsúlyozzák. (Közülük az *árnyék* utal leginkább az anyagtalanságra.) Itt felmerül persze a megtestesülés és a tárgyiasulás fogalmának kettőssége, hiszen egy *tárgy*ban is megtestesül a *lélek*, de igazi *élő test* értelemben is előfordulhat.

A test és lélek különválására, a lélek űrként való definiálására, az űrbe olvadni készülő lélek (testen kívül) léggömbként való tárgyiasulására megrázó példát lelhetünk József Attila *Költőnk és kora* című versében.

Űr a *lelkem*. Az anyához,
a nagy Űrhöz szállna, fönn.
Mint *léggömböt* kosarához,
a testemhez kötözöm.
(József Attila: „Költőnk és Kora")

Ebben a képben még az a kettősség is kiemelendő, hogy maga a léggömb is felfogható tartályként, a kívül tartózkodó lélek burkaként, hisz a lelket egyébként megfoghatatlan, leheletszerű, levegőszerű, páraszerű képzetként határozza meg maga a szó eredete is. Ősi mítoszokban is fellelhető a lélek-

nek a testhez való kötözése szalaggal (CHEVALIER–CHERBRANT 1987; 134). (Mítosz és metafora kapcsolatára később történik még utalás, és a lélek felosztottságára is, amit itt sem lehet kizárni.) Babitsnál a szín mellett tárgyiasult formában megjelenő lélek adja az együttes hatást, negyedikes gimnazista tanítványom pedig *repedt lélekről* ír egy novellájában, amely feltehetően a pszichológiában jól ismert, de feltétlenül a lélek tárgyiasult felfogásából származó kifejezés, a *hasadt lélek* mintájára született.

Aztán menj ki és kérdezd meg az utcát
melyet oly égve és merengve futsz át
naponta többször hogy már, azt hiszed,
minden ház *lelked* mély szineit itta
s *lelked rongyait* lengi mindenik fa
s a sarki szél is tégedet sziszeg...
(Babits Mihály: Csak posta voltál)

A LÉLEK ÉLŐ TEST

A szimbólumszótárakban fellelhető lélekszimbólumok közül a lélek megtestesüléseként a *madár* mellett az *emberi test* s annak *részei* a leggyakoribbak.

Ebben a nagy félig-csendben
asszonyszemek cseppje cseppen,
csak a *lélek füle* hallja: ...
(Dsida Jenő: Pasztell)

Görnyedt szerénység, kishitü pórerény
ne nyomja lelked *járomunott nyakát*...
(Babits Mihály In Horatium)

A LÉLEK LÁNG/ ILLAT

A tárgyiasulás a filozófiában az emberre vonatkozóan terjedt el, a költészetben azonban éppen a lélek tárgyiasulásáról beszélhetünk, amely tágabb értelemben szintén megtestesülés. A szótárak e jelentését nem is igen fejtik ki.

A láng, illat, füst, hang mint megfoghatatlan anyagképzetek gyakran szerepelnek a lélekmetaforákban. (Lentebb Tverdota György József Attila Elégiájáról szólva ki is fejti majd ennek a választásnak a szerencsés voltát.)

lelked él: anyagot nem viselő, szabad
lelked mint a virág *szaga*...
(Dsida Jenő: Két vers Kuncz Aladárhoz)

A közömbös, nyers tömegnek
Lelked fénye, lángolása
Egy bukfencczel úgy sem ér föl...
(Reviczky Gyula: Levél egy barátomhoz)

A LÉLEK MADÁR – lélekmadár

Noha számos metafora az anyagtalanságra utal, mégis anyagképzetek jelennek meg bennük. A lélek élő testben való megtestesülésére (az ember jelentésűek mellett) a madár- metaforákban kerül sor hagyományosan. A madár az ősi koroktól megjelenő lélekszimbólum: az egyiptomi *madár* alakú ba-lélek, az óind lélek-hattyú, a kereszténység Szentlélek-galambja stb. egyaránt a lélekmadár archetípus variánsai (PÁL JÓZSEF–ÚJVÁRI EDIT 2005).

A testből eltávozó lélek – mint madár – közismert szimbólum. Ezt jelzi metaforikus szóösszetételünk, a *lélekmadár* kifejezés is, mely a *bakcsó* régi neve (azon az alapon keletkezett, hogy a bakcsó éjszaka kezdi hallatni különös hangját, s ezt, mint a kuvik [halálmadár] hangját, rossz jelnek tekintették).

A lélek elválása, szállási képessége nem mindig testesül meg. A repülési képesség nem mindig kötődik megtestesüléshez, noha nyilván abból ered. Lélekmetaforákban gyakran szerepel a szív is lélek értelemben, pl. a lentebbi Baudelaire-idézetben:

Állok a vízparton, bolyongó *lelkemmel*
Csillagokba szállok, messze föld felett,
Repülök a *lélek* szárnyain lebegve
S letekintve látom a tűnt éveket.
(Juhász Gyula: Merengés)

Szivem, mint víg *madár,* röppenve szállt tova,
S a kötélzet körül szabad *szárnnyal* kerengett...
(Charles Baudelaire: Utazás Cytherébe)

S mikor a *mozgó sárt* az égig emelem,
Az isteni lángot egy porba nem lelem.
Csillagok közt hordnak *aetheri szárnyaim,*
De a sír partjára húznak ón-lábaim...
(Csokonai Vitéz Mihály: Halotti versek I.)

A lélek kiválása, eltávozása, bolyongása

A testtől való elválást, a testbörtönből való szabadulást a lélek bolyongása is jelzi. A neoplatonista lélekfelfogás, amely szerint a lélek visszatér az csillagok közé, nagyjaink közül először Janus Pannoniusnál jelenik meg,

pl. a *Saját lelkéhez* című versében, de (különböző indíttatásokból kifolyólag) napjainkig az alkotók egész soránál megnyilatkozik a bolyongó lélek képzete (fentebb Juhász Gyula versében is), s általában a testtől különváltan megnyilvánuló lélek. Pl.:

Hol bolyong a lelked,
szólj, Csokonai
Szólítnak a lelked
bús rokonai,
(Dsida Jenő: Csokonai sírjánál)

„Csak a szemem dörzsöltem meg, mint aki rosszat álmodott, és a látása tompa még, csak forgatja a fejét körbe. De már nem volt a szobában senki. Függönyt borított a pára az ablaktáblára, ettől minden elveszítette porcelánfehér színét, mintha szürke márványból lettek volna az ágyak, mintha szobrász faragta volna a redőket a takarókra, mintha a matracok közepén a bemélyedések emberek hiányát mintázták volna, *mintha most szállt volna fel testük lenyomatának lepedővel bélelt gödréből a lélek.* (Kontra Ferenc: Farkasok órája, 145).

A lélek bolyongásához, ideiglenes elválásához kötődik a feltehetőleg igen ősi eredetű *hálni jár belé a lélek* szólásunk is, mely lentebb előfordul a tanulók válaszai között (hatszor is). Erről O. Nagy Gábor egyéb magyarázatok mellett azt is megemlíti, hogy a vogul, osztják, lapp néphit szerint a beteg ember lelke a betegség ideje alatt a testen kívül tartózkodik, egy időre kiszáll belőle, s ezt az alvilágban kóborló lelket az önkívületi állapotban túlvilági útra induló sámán megkísérli felkeresni, s visszahelyezni a testbe. (O. NAGY GÁBOR 1979; 331–332).

A lélek elválásához kötődő metaforikus szerkezetek ismerete

A középiskolásaim körében végzett felmérések a metaforikus kifejezések vizsgálatára irányultak. A példák a halálhoz, másfelől az elbúsuláshoz, a lélek jelképes távozásához kötődtek.

1. Egészítsük ki az alábbi mondatokat!

a) Meghalt, a lélek ..... belőle.

A válaszok közül a lélek elválására, elszállására utaló megoldások a következők voltak: *a lélek leheletként távozott, a lelke már réges-régen tovaszállt, kiszállt (9), elszállt (13), kivándorol(t) (2), (csendben) távozott (2).*

b) Igazából nem is itt élt már, ...:

A válaszok: *hanem az élet és a halál határán, egy másik idősíkban volt / fizikailag volt jelen, minden étkezéskor (?), de a lelke a mennyben pihent kedvesével / a lélek már elszállt belőle / a teste jelen volt, a lelke, a gondolatai máshol jártak / csak a teste járt közöttünk, a lelke már nem volt jelen / csak a teste emlékezik még hajdani önmagára / csak a test járt a házak között / csak a teste van jelen / csak hálni járt belé a lélek (6).*

A tanulók számára készített metaforatesztben a *kileheli a lelkét* szólásunk magyarázatát is kértem, az eredmények a fentihez hasonlóak voltak. Amellett, hogy meghalt, igen sok olyan feleletet kaptam, melyek a lélek és a test elválását emelik ki:

Íme, a figyelemre méltóbb meghatározások, először a legteljesebb definíció, majd a többi válasz: *Távozik belőle 21 grammnyi megfoghatatlan és megmagyarázhatatlan dolog, amely az emberek szerint a szájon át hagyja el a testet, de lehet, hogy nem is így van. / Az a pillanat, amikor kiszáll belőle a lelke, elhagyja a testét, ránk hagyja halandó porhüvelyét./ A szólás azon a feltevésen alapul, miszerint az emberekben jelen van egy felsőbbrendű, nem fizikai dolog, és ez halálunkkor elválik a testtől./ Akkor mondják, mikor valaki meghal. A lelke eltávozik a testből. / Azt jelenti, hogy valaki meghal, eltávozik a lelke, amikor utoljára vesz levegőt, s leheli azt ki. / Meghal, elszáll belőle az élet. Üres ember lesz. Ha egy kívülálló ránéz, nem lát mást, mint egy emberi testet, aki testileg itt van, de szellemileg egy másik világba utazott.*

A tanulók válaszai nyomán feltételezhetjük, hogy itt nem egyszerűen a tanulók magasfokú kompetenciájáról van szó, hanem olyan képzetekről, amelyek – a nyelvi és kulturális közvetítés folytán – mélyen benne élnek a tudatunkban.

A kettős lélek

A lélek kiválása, eltávozása, repülése is valami módon köthető a lélek kettős természetéről vallott nézetekhez. A *kettős lélek* képzetét több népnél is megtaláljuk. Eszerint az embernek (esetleg más lényeknek is) két (vagy több) lelke van. A finnugor népek dualisztikus lélekhite közös eredetű, azonban a finnugor nyelvi egységnél ez is korábbról való, egész Észak-Eurázsiára jellemző jelenség. A két lélek közül az egyik a *lélegzet-lélek (test-lélek, vegetatív lélek).* Ez szoros kapcsolatban van az ember életfunkcióival, ha az ember megszűnik lélegezni, vagyis meghal, akkor véglegesen eltávozik. A magyar *lélek* szó finnugor eredetű, minden finnugor megfelelője összefüggésben van a lehelet és a levegő fogalmával, miként a magyar szó is. A másik lélek úgynevezett *szabad lélek* vagy *árnyék-lélek*, az emberi testből ki-be járhat. Ez a lélek leginkább az ember álmában távozik, s barangol be ismeretlen tájakat, ahol más lelkekkel találkozik. Az alábbi példákban tapasztalhatjuk a *vegetatív lélek* maradásával szemben a *szabad lélek* jelképes repülését.

Olyan vagyok, mint egy kettéfűrészelt hegedű.
A testem még ép, itt van velem,
szikár, akár a deszka,
de a lélek, a lelkem már nincs velem –
Otthoni tájra szállt
s békés alkonyokon
egy falusi ház tornácán
penget egy citerát...
(Ferencz S. István: Bartók végrendelete)

Fónagy Iván, miután kifejti, hogy „[A] metafora szüntelenül újrateremti a mesét, és túlmutat rajta a legősibb ismert világszemlélet, a mítosz irányában" (FÓNAGY 182), József Attila *Reménytelenül* című verséről szólva megemlíti, hogy József Attila a tárgyakban lakó „külső lélek" hitét idézi: „*A semmi ágán ül szivem, / kis teste hangtalan vacog*". Én úgy fogalmaznék, hogy a kettős lélek megnyilvánulásáról, a szabad lélek kiválásáról beszélhetünk itt is. (A tárgyak lelke egy másik dolgozat témája lehet.)

Tverdota György József Attila *Elégia* című versét elemezve a lélek tárgyiasulása kapcsán a szubjektum megkettőzéséről beszél, a beszélő én-rész lélektől való elválasztásáról. „A lélek tárgyiasítását meg kell előzze a beszélő lehasítása az én-egészről, mert különben nem lenne olyan alany, aki a tárgyi világgal fuzionáló én-részről tudósíthatna. Ez utóbbi a kezdősorokban harmadik személyben, egy hasonlat keretébe foglalva szemléltetik: »úgy leng a lelkem«. A hasonlat pontosan és szerencsés kézzel van kiválasztva: a hasonló, a füst maga is anyagi természetű, s a tárgyi környezetből származik, egyúttal azonban a szilárd, dologi világtól eltérően légnemű (vagyis, pontosabban: a légnemű halmazállapothoz közelálló), tehát a lélegzethez, a párához, a ködhöz hasonlóan hagyományosan alkalmas a spirituális elem megjelenítésére. Babits Mihály például *Páris* című versében a nehézkes magyar mentalitást a »lélek füstje« metaforával érzékelteti" (TVERDOTA 1997; 66).

Mint ólmos ég alatt lecsapódva, telten,
füst száll a szomorú táj felett,
úgy leng a lelkem,
alacsonyan.
Leng, nem suhan.
(József Attila: Elégia)

Az én-rész kiválása a kettős lélek elméletével, a lélekrész kiválásával is magyarázható. A bolyongó, a szabad lélek (mint füst) jelenik meg a táj felett. Ahogy maga Tverdota is fogalmaz kérdőjelesen „Miután a költő a vers nyitányában gomolygó, lecsapódó füstként jeleníti meg lelkét, s ezáltal mintegy elkülöníti azt a beszélő én-résztől (lélek-résztől?)" (I. m., 67).

Ide kapcsolnám egy másodikos gimnazista Wertherről szóló beleélő fogalmazásának egy mondatát, amely jó példa a lélek megoszthatóságára, a lélek(szív)rész kiválására. *Mintha testemet hagyta volna el szívem egy darabja. Önkívületi állapotban voltam.*

Az önkívületi állapottal kapcsolatosan az említett tesztben a harmadikosoknál és negyedikeseknél kíváncsiskodtam. A kérdésre, hogy hogyan magyaráznák ezt a szólásunkat: *magán kívül van*, a legtöbben a logikátlan, szokatlan cselekvéssort említették fel, ketten írták: *önkívületbe esik*. A lélek jelenlétének hiányára utalt a következő magyarázat is: *mintha nem is lenne jelen, csak fizikailag*. Persze a nyelvhasználatunk újabb hajtásaiból származó válaszok, mint: *maga alatt van*, *ki van borulva* szintén kapcsolódnak a témánkhoz. A *ki van borulva* a lélek (tartályból) távozásához is köthető, akárcsak a korábban már említett *kiönti a lelkét* állandósult kifejezés. A *maga alatt van* jelentésénél is feltételezhetünk némi kettősséget.

Metafora és mítosz

Jan Gonda az óind irodalom metaforikus jelzőivel találkozva írja: Ami számunkra metafora, „az óind költő és olvasója számára mitikus valóság lehetett." Usener szerint „a mítosz a fogalomalkotás korai, vallásos formája, a metafora pedig a mítosz leszármazottja". Fónagy Iván, aki idézi a fenti szerzőket, maga így összegez: „A metafora valóságos szerepe éppen a mítosztól való eltérésekből adódik. A metafora alkalmi termék. Egy másodperc alatt járja be az emberi szellem által bejárt sok évezredes utat, a mítoszt a pillanatnyi realitáshoz köti. Sokfélesége eleve lehetetlenné teszi világképpé rögződését, rögeszmévé válását is" (FÓNAGY 183).

Ennél a pontnál érdemes elelmélkedni azon, hogy a pillanatnyi metaforaalkotás folyamatát a tudatban/lélekben/szellemben milyen mértékben tudjuk nyomon követni, így keletkezésével kapcsolatban vajon hogyan állíthatnánk bizton, hogy a gondolkodás által befolyásolt és nem befolyásolt tartalmakban már egy járt útról van-e szó, hogy ugyanazt az utat járja-e be másodpercek alatt az emberi szellem, amit az emberiség több évezreden át, illetve mi az, ami nem kötődik ősi tudáshoz (látszólag), és mi az, ami igen. Mítoszteremtésről vagy mítosz-újrateremtésről van-e szó, s hogy a szavakban és állandósult szerkezeteinkben élő ősi tudás, nyelvi és általános kulturális hagyomány stb. mennyire befolyásolja a képalkotást.

Ráadásul tudatos és tudattalan titokzatos kapcsolatába sincs pontos betekintésünk, ám a tudattalan emlékezésben, érzékelésben betöltött szerepéről sem feledkezhetünk meg. Jung figyelmeztet arra, hogy hasznos, „ha a lelki működéseket és tartalmakat úgy képzeljük el, mint valami éji sötétségbe burkolt tájat, amelyre egy fényszóró sugárkévéje esik. Ami az észrevevésnek ebben a fényében megjelenik, az tudatos, ami azon kívül, a sötétségben fekszik, tudattalanul azonban mégis él, és hatékony. (C. G. JUNG 1999; 38).

A Baka István Farkasok órája című versében megjelenő, meghökkentően csodálatos metafora megfejtését keresve, a szimbólumszótárban rábukkanunk az egérre mint lélekállatra, amely „alig láthatóan illan tova, akárcsak az emberi életszellem a test halála után" (BIEDERMANN 1996; 89). A Baka-versben a menekülő (lélek)egér elpusztulása a lélek kifosztásával egyenlő.

Egy keskeny, űri résbe e világból
kisurrannék – de Pallasz szürke baglya
lelkem iramló *egerét* bekapja,
s még mielõtt az égbe visszahussan,
mint szőrcsomót, kiöklendi magából.
(Baka István: Farkasok órája)

Kontra Ferenc regényében Baka István lélekmetaforája újabb dimenziókat kap a repülők emelkedésével és az ember (lelke) számára nyíló szabad út összekapcsolásával.

„Ilyenkor szakadnak a hidak a vízbe, ilyenkor fehéredik ki a balkáni gerlék tolla, az ember vére, ilyenkor dobnak sót a parázsra. Ilyenkor indulni kell, minél messzebb. Mielőtt még valaki megmutatná a helyes utat. Ilyenkor legszívesebben mély álomba zuhanna az ember, de megjön az áram, és felvonít a hűtőszekrény, ilyenkor Pallasz szürke baglya *lelkem iramló egerét* bekapja, és mielőtt az égbe visszahussan, mint szőrcsomót, kiöklendi magából. Ilyenkor zuhan a mélybe, aki el akarta érni a madarat. Messze szálljon, ahogy messze száll a szél, nem áll semmi útjába. Néztem az ablakból, hogyan tűnnek el az égről az utolsó gépek is, mint akik jól végezték dolgukat. Szabad utat nyitottak előttem. Holnap megyek."
(Kontra Ferenc: Farkasok órája, 206).

A lelki azonosulás, a lélek, a lelkek cseréje, összeolvadása

A lélek jelképes cseréjére utalnak az olyan metaforikus kifejezéseink, mint *lelket cserél, lélekcserélő idők* stb. A lélekcsere, akárcsak a lelki összeolvadás, a lelki azonosulás kifejezője is lehet. A csókhoz mint a testi-lelki kapcsolat kifejezőjéhez, akár az orr összeérintésével történik, a lélek cseréjének mágikus gondolata fűződik. A csókváltás tehát lélekcsere kifejezője is lehet. Sajátosan szép megoldásként Goethénél Werther csókváltása (lélekcseréje) Lottével a kanári, vagyis madár révén történik, amely eleve lélekszimbólum is.

A magyar költészetből Petőfi szövegét illeszteném ide, amely a csók révén történő összeolvadást példázza, a gimnazisták csókértelmezéseiből az ide illőket választottam hozzá kiegészítésül.

Minek nevezzelek,
Ha ajkaimhoz ér
Ajkadnak lángoló rubintköve,
S a csók tüzében *összeolvad lelkünk*...
(Petőfi Sándor: Minek nevezzelek?)

A szerelemben két lélek olvad össze, a csók mint kohéziós erő lép fel a két érzelmi világ között. / A szerelmesek lelke a csók alatt összeolvad./ A csók során annyira közel kerül két ember egymáshoz, hogy a lelkük szinte eggyé válik. / A csók olyan mély valami, amitől a lelkek összeérnek, a két emberből egy lesz. / A csók egy szoros érzelmi kapcsolat, amely összeköt két embert, mert így lesz teljes a lelkük. / A szerelem lelki kapcsolata./ A szerelem magasabb szinttjére gondolok. Vannak olyan emberek, akik nem csak testben, de lélekben is kiegészítik partnerüket. / Egy férfi és egy nő lelke eggyé válik. Az ember ilyenkor némiképp elveszti a személyiségét.

A csókkal kapcsolatos példaanyag elsősorban a lélek összeolvadására utal, a lélekcsere gondolata nem merül fel vagy elhomályosodik, mindenesetre nem él felfüggesztve-megőrizve az állandósult szerkezeteinkben, mint például a lélek elválása, vándorlása, bolyongása, test és lélek egysége, egymáshoz való viszonyítása, egymás által való definiálása. (A másodikosok tesztelését nem tartottam volna relevánsnak a csók kérdésénél, hiszen a csókváltás-lélekváltás kérdését frissen értelmezték Goethe Werthere kapcsán.)

Összegzés

Noha úgy is érezhetjük, hogy a lélekről értekezni szentségtörés, nem vagyunk kompetensek hozzá, hogy bármit is mondjunk róla, s azt is tapasztalhatjuk, mennyien élnek vissza azzal, hogy avatatlanul fecsegnek róla, dolgozatunk végére jutva mégis az a véleményünk, hogy nem lehet megkerülni ennek a kérdésnek a kutatását. A tanulók fogalmazásaiban, napi beszélgetéseimben folyton felbukkan, felütünk egy könyvet, s az első oldalon rátalálunk, érkezik egy levél villanypostán, s a Szent Teréz által emlegetett *belső várkastélyt* idézi. (Bizony, még a lélekről mint épületről nem is szóltunk, pedig lenne miről írni: *„Már nem képzelt* ***ház*** *üres telken, / csinosodik,* ***épül a lelkem****"[*József Attila: *Flóra]; „A* ***lelkem*** *ódon, babonás* ***vár****" [*Ady Endre: *A vár fehér asszonya]* stb).

A tanulók példaanyagát olvasva, egymásra figyelve ráébredhetünk, hogy a lélekről nemcsak a mítoszok, az álmok, a költészet vallanak a *„kecsesen okos csevegés"* hangján, képek és szóképek formájában, hanem az *„örök értelem örök csevegését"* hallgatva, tudatosan vagy tudattalanul az ősi tudást alkalmazva, magunkat értelmezve, alakítva, létezésünk lényegét kutatva, mi mindannyian.

Irodalom

Angyalosi Gergely (1996): Az istenek ellen „könnyű fehér ruhában". Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatáról = A. G.: A költő hét bordája. Latin Betűk, Debrecen. 155—172. l.

Bencze Lóránt (1996): Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban I. Corvinus Kiadó. Bp.

Benkő Loránd (főszerk., 1967—1976): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III., Akadémiai Kiadó, Bp.

Biedermann, Hans (1996): Szimbólumlexikon. Corvina, Bp.

Chevalier J.–Cheerbrant A. (1987): Rječnik simbola. Nakladni zavod, Zagreb

Fónagy Iván: A költői nyelvről. Corvina Könyvkiadó, Bp.

Forgács Tamás (2004): Magyar szólások és közmondások szótára. Tinta Könyvkiadó, Bp.

Freud, Sigmund (1986): Bevezetés a pszichoanalízisbe. Gondolat, Bp.

Gecső Tamás (2006): Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia. Tinta Könyvkiadó, Bp.

Hadrovics László (1992): Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp.

Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szedám György (1994): Jelképtár, Helikon Kiadó

Jung, Carl Gustav (1999): Szellem és élet. Kossuth Könyvkiadó, Bp.

Jung, Carl Gustav (1997): A szellem szimbolikája. Európa, Bp.

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1995): Bevezető = Jelbeszéd az életünk. Osiris– Századvég, Bp.

Kálmán C. György (1995): Szimbolizáció és irodalomtudomány = Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1995): Jelbeszéd az életünk. Osiris– Századvég, Bp., 125—134. l.

Kövecses Zoltán (2005): A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Bp.

Ó. Nagy Gábor (1979): Mi fán terem? Gondolat Kiadó, Bp.

Pál József—Újvári Edit (2005): Szimbólumtár. Balassi Kiadó Kft. (Internetes kiadás)

Spannraft Marcellina (2001): Lélekmetaforák a magyarban és a japánban. Kontrasztív szemantikai elemzés. Kontrasztív szemantikai kutatások. Szerk.: Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó, Bp. 242–251. l.

Spannraft Marcellina (2001a): Lélekmetaforák – kognitív szemantikai megközelítésben = Kemény Gábor (szerk.): A metafora grammatikája és stilisztikája. Tinta Könyvkiadó, Bp.

Szabó Zoltán (1998): A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina Könyvkiadó, Bp.

Szathmári István (1961): A magyar stilisztika útja. Gondolat Kiadó, Bp.

Szilágyi N. Sándor: (1996): Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár (Internetes kiadás)

Tverdota György: Elégia. Tiszatáj, 1997. 12., 66—75. l.

TRANSUBSTANTIATION OF THE BODY AND EMBODIMENT OF THE SOUL IN SOUL METAPHORS

The author endeavours to find out and show how the duality of the body and the soul finds and expression in our metaphors or metaphorical structures; how through figures of speech the elusive (soul) is captured and embodied, and how, by employing ancient skills, we speak of the matters of body and soul. The author shows through examples taken from poetry and a survey conducted among grammar school students to what extent the treasury of expressions and the way of thinking based on ancient myths and folk beliefs has remained dead yet preserved (German: aufhebend) both in our poetry and idioms and collocations.

Keywords: inopia, cognitive semantics, duality of body and soul, parting of the soul, double soul, symbol and metaphor, metaphorical expressions, learner's competence

ETO: 811.511.141:81'276.6 CONFERENCE PAPER

RAJSLI ILONA

SZAKNYELVI RELIKTUMOK

Relics of Technical Terminology

Az egyes nyelvhasználati rétegek között a régi magyar nyelvben is jelentős átjárhatóság, belső mozgás volt tapasztalható. A mai szó- és szóláskészlet számos régi szakma, foglalkozás szakszavát őrzi, miközben ezek a nyelvi elemek jelentésváltozások sorát élték meg. A vizsgált lexémacsoport egyúttal művelődéstörténetünkhöz is szorosan kapcsolódik.

Kulcsszavak: nyelvi hagyaték, szaknyelv, történeti jelentéstan, etimológia, művelődéstörténet

„a nyelv, rejtetten, mindenre emlékszik"
(Kosztolányi)

I. Bevezetés

Nyelvünkre nemcsak a szinkróniában jellemző a nagyfokú rétegzettség, hanem diakrón szempontból is. A nyelvhasználati rétegek között mindig nagy volt az „átjárhatóság", amit a lexika változékonysága, mobilitása bizonyít legjobban.

A mai köznyelvben számos olyan lexikai elem, szószerkezet él, amelynek eredete, „gyökere" valamely szaknyelvre vezethető vissza. Pl. *remekel, felcsigáz, lefülel, cimborál, cserben hagy, vargabetűt ír, kordában tart, borsot tör az orra alá* stb. De újabbakat is lépten-nyomon felfedezünk: „a német cég egy utolsó ráncfelvarrással még próbálkozik" – olvashatjuk napilapunk autósrovatában, mégpedig a Volkswagen cég egyik luxuskocsijának a rossz fogadtatása kapcsán. Egy másik alkalommal egy igényes tévéműsorban, a Kultúrház egyik adásában a „művészettörténészek csörtéje" kifejezés hangzott el, eléggé tanácstalanul és értetlenül hagyva a nézőt, hiszen a *ráncfelvarrás* szó esetében még kikövetkeztethető a jelentésáttétel, de a vívás egy menetét jelentő *csörte* szó közérthetősége talán mégsem ennyire nyilvánvaló.

A nyelvhasználati rétegek belső mozgása tehát szüntelen; s mint a fenti példákból is nyilvánvaló, figyelmünket a továbbiakban (kissé leegyszerűsítve) a szaknyelv(ek) és a köznyelv közötti mozgásrelációra irányítjuk.

Nem térünk itt ki az elmúlt évtizedek szakmai vitáiban zajló terminológiai és elméleti vitákra, amelyek a körül a téma körül kerekedtek, beszélhetünk-e egyáltalán szaknyelv(ek)ről, vagy csak szakmai nyelvhasználatról. A tény az, hogy a *szaknyelv* kifejezés teret hódított a nyelvészeti kommunikációban, még ha a vitát kiváltó nézetek igencsak indokoltak is.

Bárczi Géza nézete szerint a szaknyelvekből a köznyelvbe és irodalmi nyelvbe kerülő szavak átáramlása a 20. századtól a legerőteljesebb. Megjegyzi, hogy ez a jelenség azonban nem ismeretlen a korábbi időszakokban sem, de a technika fejlődésével ezek száma az utóbbi időben igen megnőtt.

Telegdi Zsigmond Meillet-re hivatkozik, aki már a 20. század elején kifejtette, „hogy a jelentésváltozások java részének a forrása a szavak áramlása az általános és csoportnyelvi használat között" (TELEGDI 1986; 181).

Ezzel a jelenséggel a történeti jelentéstan sokat foglalkozik, s bizonyos általánosnak mondható következtetéseket is levon: a konkrét jelentés korábbi az elvontnál (pl. *nyúz* 'bőrt fejt' → 'nyomorgat'), a tényleges jelentés időben megelőzi a metaforikusat (pl. *lépre csal* a vadászat műszavaként 'a lépvesszővel <pl. madarat> megfog' fokozatosan válik 'rászed, becsap' jelentésűvé). Ezt a belső nyelvrétegbeli mozgást még bonyolítja, színesíti az a mozzanat, hogy nemcsak az ún. függőleges tagolódásra, hanem a táji nyelvváltozatok közötti állandó mobilitásra is tekintettel kell lenni. (Vö. R. MOLNÁR 1988; 696)

Akár a szaknyelvből került át az adott szó a köznyelvbe, akár fordított irányú a mozgás, jelentésváltozások sora tapasztalható az esetek többségében. „Az egyes csoportnyelvek jellegzetes, konkrét jelentésű szavait gyakran alkalmazzák hasonlatképpen elvontabb vagy általánosabb jelenségekre" – fogalmazta meg a jelenség lényegét Berrár Jolán. (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1978; 245) Példát is említ: a *pedzette* igeformát, amely eredetileg csak a halászatban volt használatos, '<a hal> a csalétket harapni kezdi' jelentésben, majd később – inkább csak a bizalmas, közvetlen nyelvhasználatban – a 'kezd érteni valamit' jelentés alakult ki.

„A sokrétű csoportnyelvi szókincs gazdag alapot adott a különféle hasonlításokra, általánosításokra. Így igen sok köznyelvi szavunk őriz csoportnyelvi vagy művelődéstörténeti emlékeket." (Uo.)

Mindezért érdemes megvizsgálni e szavak társadalomtörténeti fejlődését, nyomon követni azt a különös átminősülést, ahogyan a szaknyelvből más rétegbe kerültek.

II.

„(...) abban a szó- és szóláskészletben, amelyet a mindennapi életben használunk, tudattalanul is régi jogszokások, babonák, társadalmi berendezések, tárgyfejlődések, egyszóval egész múltunk emlékét őrizzük" – jegyezte meg Gombocz Zoltán a magyar szemantikában mérföldkőnek számító *Je-*

*lentéstan*ában. (GOMBOCZ 1997; 110) Szerinte ezek a jelentésváltozások asszimilációt és névátvitelt egyaránt tartalmaznak, amelyeket „az uralkodó képzet megváltozása" követ. Pl. a *szélhámos* a 'szélről fogott ló' volt, amely a többinél szabadabban mozoghatott, az eredeti képzet nyilván olyan emberek körében homályosult el, akiknek kocsival, lóval nem sok dolguk volt. A *kontár* szót ma az ügyetlen emberre mondják, aki mindent elront, amihez hozzáfog. Régen csak azt nevezték így, aki céhen kívül dolgozott.

Azokat a szavakat, amelyek régebben csak egy szűkebb csoporton belül voltak használatosak, a nyelvközösség többi tagjai is eltanulták, tehát a *műszóból közszó lett.*

Az irodalmi, illetve köznyelvi szintre átkerülő szakszavak közül most olyan specifikus csoportot választottunk ki, amelyek nagy része egy köztes állapotként fejlődéstörténete során szólásban, közmondásban (tehát kötött szerkezeti egységben) is élt. Közülük soknak mára elhomályosult a szótörténete, sőt néhány csak a nyelvemlékek kontextusában kapja meg értelmét.

Fontányi szösz

A céhszervezet magyar nyelvi elemeiből kevés maradt ránk, amit a céhek világának meglehetős zártsága is magyarázhat. (KERTÉSZ 1985; 124) Az egyes iparágak szakszavai, szakkifejezései azonban nagy számban megőrződtek; pl. *pászma, nyüst, ványol, csáva, cserzés, felönt a garatra, garatos, egy kaptafára von* stb.

A ma is ismert jelentésű és használatú szakszavak mellett számos olyant találunk a régi magyar nyelvben, amelyek mára már elveszítették szemléleti alapjukat, illetve maga a jelölt tárgy tűnt el. Pázmány prédikációinak többször előforduló kedvelt képe a *fontányi szösz*, amely 'az élet nehézségei közötti küzdelmet' jelenti a szövegekben. Pl. *„A világ piacán mindennek vagyon fontányi szösze és nehéz igája, mely alatt fárad és munkálkodik."* A takácsmesterségben a len és a kender fonallá, szösszé való feldolgozása egyrészt az őstermelés, másrészt a háziipar révén került a mindennapi nyelvhasználatba. Itt a munkálatok nehéz, zajos végzése adta az asszociációs alapot arra, hogy e szerkezettel az élet súlyos és jelentős feladatainak a megjelölésére alkalmas legyen. Pázmány egy másik mondatában külön nyelvi érdekességként, pontosabban archaikus jellegként ragozott formában találjuk a tárgyalt ige-igenevet: *„Vólna most is fontodnyi szöszöd, csak érkeznél hozzá, hogy még fen vagyon igéreted amaz pápista levelekre való feleletre."* Az ilyen típusú igei-igenévi szerkezet gyakorinak számít a rokon nyelvekben, tehát a magyarban is ősi örökség, ez a Pázmány-idézet is azt példázza, hogy a régi nyelvben megvolt a teljes paradigma: *voltom, voltod, volta* stb. A többi, sokféle egyéb szintetizáló jellegű igenévtípussal együtt ez a fajta is eltűnt a nyelvünkből, illetve megritkult a használata. (Ma is használjuk a *jártányi, mivoltodban* formákat.) O. Nagy Gábor „régi" jelöléssel, már záró-

jelbe teszi a szösz jelzőjét, valamint szólásvariánst is említ: *Elég (fontányi) szöszt szereztem neki, csak fonhassa ~ Lesz szösze, csak fonja.* Majd külön szólásváltozatként veszi fel úgyszintén régies jelzéssel a következőt: *Talál (ő mindig) fonni való szöszt és szőni való fonalat.* Mindegyik szólásváltozatban megmaradt a régi jelentés valamely továbbvitt iránya, a dolgok, feladatok nehéz, bajos voltát illetően.

Leveles

Tájegységünk nyelvhasználatában még hallani lehet az enyhén feddő szándékú intést: *Leveles vagy!* – ami hozzávetőleg annyit tesz: 'Valamiben ludas vagy, valami van a rovásodon'. Ez a szó – leveles – középkori jogi nyelvünk része volt, jelentése a mainál jóval szigorúbb lehetett: Szenci Molnár Albert Dictionarium Ungarico-Latinum című könyvében (Nürnberg, 1604) proscriptus, infamia notatus jelentésű. Ha a *proscribo* igéből indulunk ki, akkor a 'száműz, számkivet' jelentés áll a legközelebb, noha a Werbőczy-féle Tripartitumban is inkább a tisztességét vesztett személyre mondatott a *leveles* jelző.

A szólásgyűjteményekben nincs nyoma a *leveles* szócikknek, jóllehet frazémaszerű (vonzatszerű) formában volt használatos: *levelessé tesz* 'proscribál', s az ómagyar kori oklevélfajták között is szerepel: levelesítések vagyis latrok és gonosztevők összeírásai – proscriptionales (vö. JAKUBOVICH–PAIS 1929; XXIII).

Az ÚMTSz. felveszi a *leveles* címszót, és a melléknévi nyolc jelentés között a 'hibás, ludas, bűnös valamiben' értelmű szó gyűjtési helyének Zentát, Szegedet nevezi meg.

Itt tehát a jogi műszó köré nem alakult ki mondat terjedelmű frazéma, de vonzatszerű használata egy bizonyos időszak nyelvhasználatában kimutatható.

Rakonca

Nincs a víznek rakoncája [gerendája] – olvashatjuk O. Nagy Gábor szólásgyűjteményében. (v/588) Jelentése: 'a vízben nincs miben megkapaszkodni, ezért veszélyes annak a mély vízbe menni, aki nem tud jól úszni'.

A *rakonca* szó a TESz. adatai szerint korán, már az 1280-as években megjelenik helynévként az oklevelekben. Feltehetően a szerb-horvát vagy szlovén eredetű *rukunica* 'nyél, fogantyú' jelentésű szó átvétele. A szó jelentésmódosulásának sorában először a 'lőcs, a szánon vagy szekéren a keresztgerendák vagy tengelyek végére szerelt négy rúd közül egy', majd 'támasz, támaszték', s harmadikként a 'gát, korlát' jelentés alakult ki.

A szólás igen csekély kiterjedésű lehetett, így csak a táji nyelvhasználatban maradt meg, míg a mezőgazdasági szakszó lassú kiveszésével a köznyelvbe a *rakoncátlan* 'szilajul rendetlenkedő, fegyelmezetlen' melléknév került be. A tájnyelvben még ma is fellelhető a *rakonca* és a *rakoncás* forma is.

Kall

A *kall* ige is szakszóból került át képes kifejezésbe: *elkallódik* 'elveszelődik', a képzett szó alapszava, a *kall* mára már elavult, kiveszett a használatból. A *kallás* a régi daróc- és posztógyártásnak volt egyik művelete, amikor a szőrt, gyapjút ütés, gyúrás által kelmévé alakították. A laza gyapjúszövet a kallás által vastagabb, tömörebb lett, de egyúttal veszített is a hosszúságából és a szélességéből, tehát egy része elkallódott. Innen azután már kialakulhatott a szó ma is használatos jelentése. (TELEGDI 1986; 179)

Borda

A *borda* szó poliszém lexémaként 1355 körül előbb a takácsmesterség szakszavai között jelenik meg: 'takácsborda' jelentéssel, míg a szó 'oldalborda' értelme csak az 1500-as évek második felében adatolható.

A szövőszék bordája fontos eleme a szövésnek, egyforma széles vásznat egy bordában szőnek, innen a szemléleti alap ahhoz, hogy alkalmazzák az egymáshoz hasonló, egyforma szabású emberekre; mégpedig a következő szólásban: *Egy bordában szőtték őket.* A használat során hamarosan kialakult a szólás pejoratív jelentése: *Gonosz bordában szőtt ember.* Ma már kiavulóban levő szólásunk.

Donga ~ duga

A *donga* és a vele etimológiailag azonos alapú *duga* szó a kádár- és pintérmesterség szakszava volt. A *donga* korai szláv jövevényszavunk, már 1233-ban adatolva van, míg a *duga* szó dunántúli tájszó, ugyanannak a szláv szónak a későbbi nyelvjárási átvétele. A *duga* a mai köznyelvben nem él önállóan, csak a *dugába dől* kifejezésben kapott jelentést, s a 18. század végén országszerte kezdett ismertté válni, bekerült a köznyelvbe. Jelentése: '<terv, vállalkozás> meghiúsul, semmivé lesz'. Egyes vidékeken él a *dongába dől* változat is.

Próbakő

Az ötvösök nyelvéből valók a mai *próbára tesz* szólás elődei: *próbakőre vet, vonsz, visz.* Az aranytárgyak finomságát mérték e specifikus kő (lapis lydius) segítségével, s mivel a művelet valaminek a minőségét, helytállóságát volt hivatott bizonyítani, így már a 17. században átvitt értelemben is használatos lett. Pl. „*Nehéz próba-kövön fordúl-meg a szeretet, de ha meg-állya élt kap.*" (NySz.)

Zsúp és zsúfol

A jelentésváltozások alapja gyakran az asszociáció, amely absztrakciós irányúvá is válhat. Ez történik a *zsúfol* ige esetében, amely csak az 1800-as évek elején jelenik meg, míg az alapszó, a *zsúp* már 1579-ben adatolva van,

s a tetőfedéshez használt szalmaköteget jelenti, ebből alakult a *zsúpol* 'zsúppal ellát <tetőt>'. A jelentésváltozás alapját az a mozzanat képezte, hogy a szalmaszálakat a kötegben tetőfedéskor összeszorították, tehát ebből alakulhatott ki az immár *zsúfol* hangalakú ige 'szűk helyre szorít' jelentése.

Ez az eset is azt példázza, hogy az egyes szavak metaforikus vagy metonimikus jelentésváltozásai többnyire meghatározott közlési szituációkban és nyelvi kontextusban jönnek létre. Ez az ún. grammatikailag is kötött keletkezésmód (vö. BENKŐ 1988; 139). A szavak ezután „kiváltak" grammatikai környezetükből, „önállóan" lexikalizálódtak.

Cimbora

A korai földművelés egyik szakkifejezése volt a *cimborában szánt* vagy *cimborával szánt*. A jobbágyok a szántást robotmunkában sokszor úgy végezték, hogy akiknek nem volt elég igásállatuk, ketten (Hadrovics négyet említ) fogtak össze, ez az összefogás volt a *cimbora*. Maga a szó a románon keresztül a szláv nyelvből (vö. a szerbben, horvátban *suprug* 'társ', a szlovén nyelvben *soprog* 'szegény paraszt, aki a maga igavonó állatát a másikéval egybefogja') került be a magyar nyelvbe. (HADROVICS 1992; 198). A szerkezet a románban is jelen levő 'társ a közös munkában' jelentésű volt. Mára teljesen elhomályosult a *cimbora* eredeti jelentése és frazémaszerű használata, s mindössze a 'pajtás', valamint egy pejoratív 'cinkos(társ)' jelentés maradt meg.

Baraszlai köntös

A Nádasdy-család levelezésében olvasható a következő mondat: *„Az apró árva gyermekeket szölkés pöcsétű brazlaiból kell ruháznyi"* (Nádasdyak levelezése 203). A halvány mintás anyag 'boroszlói olcsó posztó' volt, amiből a gyerekek ruháit megvarratta Kanizsai Orsolya asszony. Az egy szónyi szólásemlék Pázmánynál egy nagyobb kifejezésbe épül be: *„Ők egy baraszlai köntössel és mindennapi kósttal is megelégszenek"*. Noha a szólásgyűjteményekben semmi nyoma nincs annak, hogy a *boroszlói posztó* vagy más szerkezet előfordulna valamilyen állandósult szerkezetben, a két forrásban való felbukkanás mégis feltételezi valamiféle frazéma egykori létezését.

Batka és bécs

Nyelvünkben – eredeti jelentésüktől gyakran messze kerülve – régi idők pénznemeinek emlékeit is megtaláljuk. A súlymértékből kialakult *megfontol* igének Pázmánynál egy vonzat felel meg: *„Ha túdós eszes emberrel volna dólgom, leg-kisebb szavát-is fontban vetném."* A fontba vet és a fontra vesz kifejezés egyenértékű szerkezetként fordult elő a 17. században. Hasonló jelentésfejlődés tapasztalható a *latol, mérlegel, garasoskodik* igéknél is.

A batka szavunk az 1500-as évek elején került a cseh nyelvből (mégpedig *babka* formában) át, s a 'garas, fillér' jelentésű szó elhasonulás után kapta a mai alakját. A pénznem Magyarországon a 16. században használatban volt, majd hamarosan elterjedt az átvitt értelmű jelentése is, már az 1590-es években találunk példát a 'csekélység, értéktelenség' kifejezésére használva a szót. Csakhamar szólásba is bekerül, majd az 1800-as évektől immár *fabatka* összetételben, ami a nyomatékosítást szolgálta, így frazémába kerülve annyit jelentett: 'semmit sem ér', még annyit sem, „mint amennyit hajdan a legkisebb értékű aprópénznek fából készült nevetségesen hitvány utánzata ért volna." (O. NAGY 1979; 151) A szólásokban tehát még a mai napig él a *fabatka*, ám a szintén 'jelentéktelen pénzösszeg' értelmű *bécs* szavunk kiveszett a használatból. A szó szerb-horvát eredetű, de megtalálható a szlovén táji nyelvváltozatokban is, ahova kiinduló forrásként a németből került át egyféle 'kis értékű váltópénz' jelentéssel. Már az 1550-es évektől csupán egy közmondás őrizte a szót, ahogyan Baranyai Decsi Jánosnál olvashatjuk: *Magyarnak csécs, németnek bécs*, s feltehetően akkor mondták, ha két személyt vagy közösséget egyaránt kisemmiztek valamiből, vagy ha mindkettő rosszul járt. Ritkán fordult elő szabad lexikai elemként: *„Az szegény asszony két bécsét inkább böcsüllötte, hogy sem a gazdagok nagy adományát"* – olvashatjuk Pázmány Péter egyik posztillájában. Nála csak a pénznem jelenik meg, a 'fillér kétharmad része' jelentésben, ekkorra a szó a fabatkához hasonlóan feltehetően már csak a kis értéket jelentette.

Szalai kasza

Heltai Gáspár a hitviták hevében indulattal jegyzi meg a Háló szövegében: *„Addig forgatták az piléses ledérek az ő szallai kaszájokat, hogy még a fejedelmek és királyok is féltenek tőlük."*. Egy kicsivel többet megtudunk Heltainak egy másik megnyilatkozásából: *„És olyanok mint a szallai kasza, mely mind elöl s mind hátra fog"* (idézi HADROVICS 1995; 148). E szólás magyarázatához hozzátartozik, hogy régen csak a füvet kaszálták, a gabonát sarlóval aratták, így a kétélű kaszával, amelyet *szallai* vagy *bosznai* (a NySz-ban: *boszniai*) kaszának hívtak, kétfelé is lehetett kaszálni. Ez utóbbi elnevezésre úgyszintén Hadrovicsnál találunk példát, de már itt is átvitt értelemben: *„Szintén csak olyan vagy te, mint a bosznai kasza, mind két felé egyaránt vág"* (148). A szóláshasonlat itt földrajzi nevet tartalmaz, egy tájnak valamilyen különlegességét, amit ma már gyakran nehezen lehet magyarázni. Egy szinonim szólás is ehhez a jelentéskörhöz kívánkozik: *Csámpásak a lábak, kétfelé kaszálnak.* (idézi HADROVICS 1992; 197)

Csigáz

Pusztán egyetlen szó utal a frazémaként már kiavult szerkezetre a következő mondatban: *„De ha **megcsigáznál** is, bizon én nem tudnám mind megírnom."* (Nádasdy-levelezés 240) A középkori joggyakorlás kínzóeszközé-

nek említése itt már metaforikus értelemben megenyhült, de az összegyűjtött táji szólásváltozatokban gyakran még az eredeti denotatív jelentésre történik utalás: ONG: *„Csigán sem mondhatnék egyebet"* = 'nem tudok semmit többet mondani'. (Cs/165)

Bagaria

Táji változatként említi O. Nagy Gábor a következő szólást: *Összehúzza a bagariát* = 'takarékoskodik' A cserzővargák szakszókincséből került szólásba a *bagaria* szó, mely bőrfajtát, síjat jelent, s 1552-től jelenik meg a nyelvünkben. Maga a szó a volgai bolgárok nevéből ered, akiknek híres volt a bőriparuk. A bőrféle és a szólás között az a kapcsolat, hogy a derékon hordott bőrerszény síját kellett ily módon összehúzni, érdekes módon a régiségben még egy átvitt jelentésű szólás is kialakult e szó köré: *Bagaria az orcája* = 'nagyon szemtelen'. (Itt asszociációként számításba jöhet a bocskorbőr minősége.)

Összegzés

A történeti szempontot akkor tudjuk érvényesíteni a jelentéskutatásban, amikor a szójelentés fejlődésének, szerteágazásának mozgató erőit és irányait kutatjuk. Akkor tudunk teljes képet kapni az egyes lexémákról, ha mind a szinkrón, mind pedig a diakronikus perspektívával foglalkozunk.

Ezt annál inkább hangsúlyozni kell, mert a jelentések mozgása nem lezárható, megtörtént esemény, mint például a hangváltozásoké. Az anyagi kultúra és a gondolkodás fejlődése ugyanolyan névátviteleket hív elő, mint évszázadokkal ezelőtt, manapság ugyanúgy keletkeznek szólások, mint régen: *labdába sem rúghat*, *elhúzza a csíkot* stb. A belső nyelvkeveredés tehát ma is tart, benne továbbra is a szak- és csoportnyelvek felől a köznyelv felé tartó irány a domináns.

Hivatkozások

Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.

Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

Gombocz Zoltán: Jelentéstan és nyelvtörténet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.

Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Danubia Kiadó, Pécs, 1929.

Hadrovics László: Magyar történeti jelentéstan, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Hadrovics László: Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Kertész Manó: Szokásmondások. Helikon Kiadó, Budapest, 1985.

R. Molnár Emma: Irodalmi nyelvi szint és frazeológia = A magyar nyelv rétegződése I-II. Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 691–698. l.

„Szerelmes Orsikám..." – A Nádasdy-család és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988. Válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta, valamint a latin szövegeket fordította Vida Tivadar

Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

Felhasznált szótárak és szólásgyűjtemények

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerkesztő: Zaicz Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.

NySz. = Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest, 1890–1893.

ÚMTSz. = Új magyar tájszótár I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2002.

ONG. = O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, Budapest, 1982. (Az idézett szólás vagy közmondás a dolgozatban a vezérszó kezdőbetűjével és a sorszámával van jelölve. Pl.: o/188)

Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest, 1851.

Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest, 1897. Reprint kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

RELICTS OF TECHNICAL TERMINOLOGY

In old Hungarian there was also remarkable permeability and internal motion between the layers of language usage. Our present day vocabulary and phraseology have preserved technical or special terms of a number of old trades, while these elements of the language have gone through a number of shifts in meaning. The studied lexeme group is also closely related to our cultural history.

Keywords: linguistic heritage, technical language, historical semantics, etymology, cultural history

ETO: 811.511.141(497.113):81'373.46 CONFERENCE PAPER
811.511.141(497.113):340.113

ANDRIĆ EDIT

A JOGI ÉS TÁRSADALMI-POLITIKAI TERMINOLÓGIA ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

General Questions of Legal and Socio-Political Terminology

A társadalmi és politikai viszonyok, valamint az állami jogrendszer függvényeként a társadalmi-politikai terminológia állandó változásnak van kitéve. A nemzeti kisebbségben élő magyaroknak sokszor sajátos nyelvújító szerepet kell betölteniük, mert gyakran kerülnek olyan helyzetbe, hogy a magyar valósághattérből hiányzó fogalmakat kell megnevezniük. Az új szavak leginkább alaki vagy pedig tartalmi tükrözés útján jönnek létre, a célnyelv szóalkotási módjait figyelembe véve.

Kulcsszavak: terminológia, szakszókincs, jog, társadalmi-politikai terminológia

A terminológia valamely szakerület szakszókincse, amely szakszavakból és szakkifejezésekből áll. A szakszókincs egy egyetemes nemzeti nyelv szerves részét képezi, ezért közvetlen és állandó kölcsönhatásban van a köznyelvvel. A szakszavak, terminusok gyakran kerülnek ki a beszélt nyelvből, amikor különös, másodlagos, vagy csak sajátos jelentést tulajdonítunk nekik, ugyanakkor az is előfordul, hogy egy szakszó idővel a mindennapi beszélt köznyelv részévé válik. Ezért sokszor nehéz megállapítani, hogy bizonyos szavak terminusok-e vagy pedig a társalgási nyelv valamely tárgykörrel kapcsolatos gyakori fordulatai.

Minden ország jogi nyelve mögött egy sajátos társadalmi berendezés, sajátos jogi rendszer áll. A nyelv társadalmi-politikai, jogi terminológiájának együtt kell alakulnia egy meghatározott társadalom politikai berendezésének, illetve az állam jogi rendszerének fejlődésével, annak módosulásával, változásával. Egy adott társadalom belső szükségleteire kell válaszolnia, ugyanakkor biztosítania kell a nemzetközi kapcsolatfenntartás zavartalan megvalósítását is. A szókincs különben is a nyelv legváltozékonyabb rendszerét képezi, s ez hatványozottabban érvényes annak szűkebb részére, a társadalmi érintkezés terminológiájára.

Sajátos helyzetben van a kisebbségben élő magyar mikrotársadalom, amelynek képviselői sokszor egyfajta hiánypótló terminológiai részrendszert kénytelenek megalkotni, mivel közvetlen közösségük és az anyaország államberendezése között számottevő eltérés van. A magyar társadalmi szaknyelv a magyarországi viszonyokat tükrözi, s az európai csatlakozásból kifolyólag ma már mindinkább a nemzetközi terminológiát alkalmazza, vagy pedig az annak megfelelő magyar szakszókincset igyekszik megteremteni, amely nálunk, legalábbis hazai viszonylatban - úgy tűnik – még egy jó ideig nem lesz alkalmazható. Eltérés tehát mindig volt és még van is a magyarországi és a szerb államberendezés között. Ennek illusztrálására a múltba fogunk kanyarodni, méghozzá nem is a régmúltba. A múlt század hetvenes éveiben ugyanis Jugoszláviában egy olyan sajátos, szocialista önigazgatású rendszer létezett, amely más, legalábbis a környező országokban, nem volt érvényben. Ennek a sajátos államberendezésnek szinte máról holnapra új, különleges terminológiai rendszere jött létre. Mivel abban az időszakban a nemzetiségek úgymond megkülönböztetett jogokat élveztek, nyelvük hivatalos nyelvnek számított, ami azzal járt, hogy minden hivatalos dokumentumot (kezdve a törvényektől a különböző döntésekig) le kellett fordítani azok nyelvére, hirtelen nagy gond merült fel, mert az anyaországokban hiányzott a megfelelő valósághátter, s így nem létezett ekvivalens megnevezésrendszer sem. Ezért az akkori Vajdaság SZAT Képviselőháza Végrehajtó Bizottságának Törvényhozási Titkársága megbízásából egy munkacsoport alakult, azzal a feladattal, hogy megteremtse a hiányzó terminológiát a nemzetiségek nyelvén. Ennek eredményeképpen látott napvilágot 1979-ben az *Önigazgatási és egyéb társadalmi-politikai kifejezések szótára*[1], amely négy nyelv (magyar, szlovák, román, ruszin) viszonylatában készült el. A szakmunkatársak között voltak a mai Magyar Tanszék, az akkori Hugarológiai Intézet dolgozói, Papp György, Molnár Csikós László, Pató Imre is. Hadd említsünk néhány akkor keletkezett kifejezést:

samoupravni socijalizam – önigazgatási szocializmus
samoupravni sporazum – önigazgatási megegyezés
društveni dogovor – társadalmi megállapodás
udruženi rad – társult munka
organizacija udruženog rada – társultmunka-szervezet
osnovna organizacija udruženog rada – társultmunka-alapszervezet
složena organizacija udruženog rada – összetett társultmunka-szervezet

---

[1] A bevezetőből idézünk néhány célkitűzést: „Forradalmi fejlődésünk és szocialista önigazgatásunk eredményei, az alkotmány, a társult munkáról szóló törvény és más rendszerjellegű törvények érvényesítése szükségesség tette a terminlógiának a nemzetek és nemzetiségek nyelvén való kialakítását, ami egyébként is az egyenjogúság és együvétartozás politikájának alkotó része." I. m., V–VI. l.

samoupravna interesna zajednica – önigazgatási érdekközösség
društveni pravobranilac samoupravljanja – társadalmi önigazgatási ügyész
radnički savet – munkástanács
veće udruženog rada – a társult munka tanácsa
(mesni) samodoprinos – (helyi) önkéntes hozzájárulás, helyijárulék

– s íme egy igen hosszúra sikeredett terminus is, pontosabban terminológiai lánc:

udruživanje rada i sredstava rada radnih ljudi koji samostalno obavljaju delatnost ličnim radom sredstvima rada u svojini građana sa radom drugih lica u okviru ugovorne organizacije uduženog rada –
a polgárok tulajdonában levő munkaeszközökkel személyes munkával önálló tevékenységet végző dolgozók munkájának és munkaeszközeinek a szerződéses társultmunka-szervezet keretében más személyek munkájával való társítása

Ha megfigyeljük ezeket az kifejzéseket, elmondhatjuk, hogy nagyrészt tartalmi tükrözés révén jöttek létre, tiszteletben tartva a magyar szóalkotási módot, illetve szintaktikai szabályokat. Mivel különösen a szervek, szervezetek elnevezése igen hosszúnak bizonyult, a szerb gyakorlatot követve a magyarban is kialakult rövidített változatuk, de a magyar nyelv normáinak megfelelően:

OUR	–	*TMSZ*	*(társultmunka-szervezet)*
OOUR	–	*TMASZ*	*(társultmunka-alapszervezet)*
SOUR	–	*ÖTMSZ*	*(összetett társultmunka-szervezet)*
SIZ	–	*ÖÉK*	*(önigazgatási érdekközösség)*
IO	–	*VB*	*(végrehajtó bizottság)*

Azóta nem sok idő telt el, de sok minden megváltozott. Bár mi egy tapodtat sem mozdultunk ki lakóhelyünkről, három országot cseréltünk: a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság felbomlásával létrejött a Jugoszláv Szocialista Köztársaság, majd azt csakhamar felváltotta Szerbia és Montenegró államközössége s végül mostani hazánk, a Szerb Köztársaság. Az ország területének csökkenésével alakult át államberendezésünk is az önigazgatású szocializmusból, ahol egyfajta tervgazdálkodás uralkodott a mai demokratikusnak nevezett, jobbára piacgazdálkodási társadalomig. A nemzetek és nemzetiségek egykor annyira hangoztatott testvériség-egységének szelleme is jóval alábbhagyott. Így lettek a nemzetiségekből nemzeti kisebbségek, mint ahogyan egyébként a küdöttrendszer is átalakult képviselőrendszerré.

Az önigazgatási fázisban keletkezett szavaink tehát nagyon gyorsan, máról holnapra (ahogyan keletkeztek is) elavultak, anarkronisztikussá, archaizmusokká váltak. Az említett szótárban azonban vannak olyan általános érvényű társadalmi-politikai és jogi terminusok, amelyek még ma is használatosak, amelyek a nemzetközi joggyakorlaban is érvényben vannak, tehát ilyen szempontból a szótár ma is forgatható.

Szinte nap mint nap keletkeznek továbbra is új társadalmi-politikai terminusok, nem oly tömegesen, mint a hetvenes években, de folyamatos jelenségről lévén szó, a beszélőt vagy a fordítót kényszerhelyzetbe állítják, mert mielőbb meg kell találnia az ekvivalens magyar kifejezést. Nincs idejük a nyelvészeti tanácskozások eredményeire vagy szövegegyeztető bizottságok döntésére várni, még akkor sem, ha azokat rendszeresen megszervezik. Sokszor csak néhány perc áll a rendelkezésükre, ezért több-kevesebb sikerrel birkóznak meg a gyakran igen összetett terminológiai gondokkal. Ezek azonnal bekerülnek a joggyakorlatba, a sajtóba, s utólag már nagyon nehezen változtathatók meg. A már említett önigazgatási szótáron kívül a fordítók segítségére van még két szótár. Az egyik elektronikus formában tekinthető meg a Tartományi Közigazgatási és Jogszabályügyi Titkárság honlapján, a másik pedig Orosz János *Jogi szótára*.

Ejtsünk most néhány szót a vajdasági magyar társadalmi-politikai terminológia sajátosságairól, éspedig az imént említett két szótár, valamint a fordítói gyakorlat alapján.

A vajdasági magyar szaknyelvre fokozottabb mértékben jellemző mindaz, ami az anyaországi terminológiára. A fordítás útján keletkezett szövegek tele vannak (nemzetközi) idegen szavakkal, s azok sokszor helytelen formában vagy pedig jelentésben fordulnak elő, mert a szerb nyelv közvetítő hatása lépten-nyomon érezteti hatását.

A tükrözéssel keletkezett új terminusok nagyjából követik a szerb alakokat, sokszor szolgai módon teszik ezt (így lesz a *polukvalifikovani radnik*ból *félig szakképzett munkás* a *betanított munkás* helyett, vagy a *socijalni radnik*ból *szociális munkás szociális gondozó* helyett), de a magyar nyelv szintetikus jellegéből vagy pedig az egyes szavak inherens jelentéséből adódóan tömörebb, kompaktabb terminusok is jöttek létre:

građevinsko zemljište – telek (nem pedig *építészeti telek*)
opštenarodna odbrana – honvédelem (nem pedig *általános népvédelem*)
dokazno sredstvo – bizonyíték (nem pedig *bizonyítási eszköz*)
nosilac prava – jogosult (nem pedig *a jog élvezője*)
davalac usluga – szolgáltató (nem pedig *szolgáltatásnyújtó*)

Legtöbb a jelzős szerkezet, de gyakran előfordul, hogy a szerb szókapcsolatok a magyar változatban összetételekké tapadtak:

zemljišne knjige – telekkönyv
radna jedinica – üzemegység
paušalni iznos – átalányösszeg
izvor prava – jogforrás
javna isprava – közokirat
stranačka inicijativa – pártkezdeményezés
klasni interes – osztályérdek
rezervni fond – tartalékalap
emisiona banka – jegybank
bračni drug – házastárs
supstidijarni tužilac – pótmagánvádló
susedno pravo – szomszédjog

A szerbben a *ne* előtagot viselő névszók a magyarban többnyire fosztóképzősek:

nehat – gondatlanság, figyelmetlenség
nedeljiv – oszthatatlan
nelikvidan – fizetésképtelen
nemoralan – erkölcstelen
neotudiv – elidegeníthetetlen
nekretnina – ingatlan,

de a tagadott melléknévi igenevek a magyarban analitikusabb formát is képviselhetnek szerb megfelelőjüknél, mert az igekötő és a névszó közé kerül a tagadószó:

nedopušten – meg nem engedett,
s míg a *nezakonit* lehet *törvénytelen,* a *protivzakonit* értelemben pedig *törvényellenes* is, a *neustavan* csak *alkotmányellenes* lehet.

Az igéből képzett *ne-* előtagú főnevek viszont a magyar szótárban birtokos szerkezettel vannak megfeleltetve, éspedig két deverbális névszó képezi a szintagmák tagjait – a második rendszerint az *elmulaszt* igéből képzett:

nečinidba – tevés elmulasztása
neispunjenje – a valóraváltás elmulasztása
neizvršenje – a végrehatjás elmulasztása

A szerbre a hátravetett határozós szerkezetű fordulatok jellemzőek, a különböző esetviszonyokban álló elöljárós szerkezetek, emiatt fordításkor

vigyázni kell, hogy ne ezt az idegenszerű fogalmazásmódot tükrözzük, hanem nyelvünk szellemében fogalmazzunk (ilyenkor többnyire a jelzős szintagmák a mefelelőek):

nesreća na poslu – üzemi baleset
zaštita na radu - munkavédelem
igra ne sreću – szerencsejáték
hartija od vrednosti – értékpapír
akt o osnivanju – alapító aktus
ugovor o delu – vállalkozási szerződés
zahtev za naknadu štete – kártérítési igény
izvod iz zapisnika – jegyzőkönyvi kivonat
poslovi iz delokruga uprave – a hivatal hatáskörébe tartozó teendők (nem pedig *teendők a hivatal hatásköréből*)

A fordítók számára talán a legnagyobb gondot az képezi, amikor a forrásnyelvi terminusnak több szó felel meg a célnyelvben, de az is, ha a célnyelv nem tesz különbséget két sajátos, fontos kategória között. Tehát amikor az egyik nyelvben differenciáltabb a fogalomkör, mint a másikban. Ilyenkor ugyanis a szótárak csak felsorolják a lehetséges megfeleltetéseket, de nem fűznek magyarázatot hozzájuk, mikor melyiket kell használni:

komisija, komitet, odbor – mind *bizottság*
udruženje, društvo – egyesület
veće, savet – tanács
zavod, institut – intézet
sastanak, sednica, zbor, zasedanje – ülés, gyűlés (azzal, hogy az utóbbi ülésszakot is jelöl)
šef, upravnik, načelnik – főnök, (osztály)vezető
zamenik i pomoćnik direktora – igazgatóhelyettes
s vajon a *viceguverner – helyettes kormányzó* vagy pedig *kormányzóhelyettes*

De fordítva is érvényes ez, amikor a szerbben egy általánosabb, több fogalmat jelentő szónak a magyarban kettő, de néha több is megfelel:

cena egyben *díj* és *ár* is, ezért a
cenovnik lehet vagy *árjegyzék* vagy pedig *díjjegyzék*
odeljenje *1. (ügy)osztály*
2. szakasz
3. tagozat
4. ágazat

radno mesto	*1. munkhely*
	2. munkakör is egyben
arhiva	*1. irattár* vagy
	2. levéltár
glas	*1. hang, hír*
	2. szavazat
primanje	*1. átvétel, felvevés*
	2. elvállalás
	3. bevétel, jövedelem, járandóság
zastupništvo	*1. képviselet* (az, hogy vki vkit vhol képvisel)
	2. képviselet, ügynökség
konkurencija	*1. verseny, versengés*
	2. versenytárs, illetve vetélytárs
overen	*1. hitelesített*
	2. hiteles
sud	*1. vélemény* (ált. jelentés)
	2. ítélet
	3. bíróság, törvényszék
tužilac	*1. vádló, ügyész*
	2. felperes
tuženi	*1. vádlott*
	2. alperes

A *parlament* jelöli az *országgyűlést*, ugyanakkor a *képviselőházat, országházat* is, de a *studentski parlament* szóösszetételben, ahol az egyetemi hallgatók képviseleti szervéről van szó, egyiket sem használhatjuk.

A szerb nyelvben vannak olyan képzett, többnyire deverbális főnevek, amelyek lehetnek elvont jelentésűek, jelölhetik a cselekvés nevét, ugyanakkor a cselekvés által létrejött vagy az azt előidézni hivatott konkrét dokumentumot is jelenthetik:

uverenje	*1. meggyőződés*
	2. bizonylat, igazolás
rešenje	*1. megoldás*
	2. végzés, döntés
odluka	*1. határozás*
	2. határozat,

a fordítónak tehát jól oda kell figyelnie a kontextusra mielőtt eldönti, hogy melyik szót használja.

Olykor, hogy a lefordított szerkezetnek értelme legyen, a magyarban körülírást kell alkalmazni:

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

osnivačka skupština – *alakuló képviselőházi ülés*
uslovno osuditi – *felfüggesztett büntetésre ítél* vagy pedig az *ítélet végrehajtását felfüggeszti*

A magyarországi és vajdasági magyar terminusok között a különböző valósághátteret tükröző jelentésárnyalati különbségek is lehetnek. A szerb *opština* szó egyik jelentéseként a *községet* jelöljük meg, amely nálunk falunál nagyobb közigazgatási egységet jelent, lehet város is, de több települést is magában foglalhat. Magyarországon a *község* nagyobb falut jelöl. Ebből adódik az is, hogy Magyarországon nem létezik *községi bíróság, községi igazgatás, községi tanács,* ami nálunk a szerb *opštinski sud, opštinska uprava, opštinsko veče* megfelelője.

Magyarországon a *tužba* megfelelője a bűnvádi eljárásokon kívül a *kereset*, nem pedig a *vád,* ahogyan nálunk igen gyakran előfordul.

Az *okrivljeni* csak *terhelt személy* lehet a vádiratban, nem pedig *vádlott*, azzá csak akkor válik, amikor vádat emelnek ellene. Akkor viszont a szerbben *optuženi* lesz a neve.

Az *obdanište* szerb tükörfordítása a magyar *napközi*, amely Magyarországon csak az iskolák keretében működő intézmény, s a szerbben a *produženi boravak* felel meg neki. Tehát az *obdanište* szót sehogy sem fordíthatjuk napközinek, hanem *óvodá*nak, esetleg *napközi otthonos óvodá*nak.

Az *okrug* nem lehet kerület, csak *körzet*, ebből kifolyólag az *okružni* melléknév sem lehet kerületi, csak *körzeti*

okružni načelnik – *körzeti elöljáró;*
okružno tužilaštvo – *körzeti ügyészség,*
okružni sud – *körzeti bíróság*

A *porotnik* (*népi*) *ülnök*, a *porota* pedig *esküdtszék* vagy *esküdtbíróság*, bár több helyen a *népi ülnökség* is szerepel. Ezek szerint a *porotnik* is lehetne az *esküdtbíróság tagja.*

Érdekes megemlíteni azt is, hogy a legújabb jogi szótárból hiányzanak az olyan idegen eredetű, kimondottan jogi terminusok, mint például a *jurisdikcija, ingerencija*, amelyek a szerb joggyakorlatban kimondottan gyakoriak, de a legújabb szerb szakszavak is, mint például a magyar *fenntartható fejlődés* megfelelője, az *održivi razvoj*.

Irodalom

Papp György: A kontrasztív elemzés szerepe a társadalmi-politikai terminológa fordításában és fordítási módszereink kialakításában. Hungarológiai Közlemények, 39 – 40., Újvidék
Papp György: A társadalmi-politikai terminológa összevető vizsgálatának időszerű kérdései. Hungarológiai Közlemények, 54., Újvidék

Önigazgatási és egyéb társadalmi-politikai kifejezések szótára. Újvidék, 1979.
Orosz János: Szerb–magyar közigazgatási és jogi szótár. Magyar Szó, Újvidék, 2005.

GENERAL QUESTIONS OF LEGAL AND SOCIO-POLITICAL TERMINOLOGY

Due to the social and political relations and the legal system of a state, social and political terminology is subject to constant shifts and changes. Ethnic Hungarian societies often have to play the role of language reformers since they often happen to find themselves in the position of having to name concepts that are missing from the Hungarian reality background. The new terms are usually literal translations or calques mirroring either the form or the content of the source language terms in accordance with the word-formation norms of the target language.

Keywords: terminology, technical vocabulary, law, socio-political terminology

ETO: 811.511.141.81'276.6. CONFERENCE PAPER

KURTÁN ZSUZSA

SZAKSZAVAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK SZÖVEGKÖRNYEZETBEN: NYELVI–NYELVHASZNÁLATI JELLEMZŐK

Technical Terms in Context: Characteristic Features of Language and Language Use

A szerző dolgozatában arra irányítja a figyelmet, hogy a szakmai nyelvhasználat elemzése során a szakszavakat, szakkifejezéseket előfordulásuk szövegkörnyezetében célszerű vizsgálni. A nyelvi-nyelvhasználati jellemzők pragmatikai, szemantikai és szintaktikai szinten ragadhatók meg, a szövegjellemzőkkel szoros összefüggésben. Természet- és társadalomtudományi szakszövegek példái alapján kerülnek bemutatásra azok a főbb szempontok, amelyek támpontul szolgálhatnak a szövegek szakszavainak és szakkifejezéseinek értelmezéséhez, a jellemzők leírásához.

Kulcsszavak: szakszavak-szakkifejezések, szakszöveg, értelmezés, definíciók, szövegkörnyezet

Szakszavak, szakkifejezések

A szakszavakat, szakkifejezéseket a következőkben tágan úgy értelmezzük, mint valamely tudományterület, szakma, tevékenységi kör beszélőközösségének nyelvhasználatában sajátos jelentéssel élő szavak, kifejezések; intézmények, személyek, tárgyak, dokumentumok, események, műveletek megnevezései, továbbá az ezekkel előforduló szokványos kifejezések.

Ide tartoznak például a köznyelvből már ismerős szavak, amelyek új jelentést nyernek: erő, ciklus, határozat, bélyegző, bázis, faktor, egér. Tipikusan jellemző, hogy egy köznyelvben használatos szót több szakterület is átvesz más és más jelentésben. Például a kötés szó jelentése eltérő különböző szakterületeken: hegesztett kötés (gépészet), könyvkötés (nyomdaipar), szerződéskötés (jog), harisnyakötés (textilipar). Állandósult lexikai kifejezések is előfordulnak: A nyert eredmények azt mutatják... E határozat ellen fellebbezéssel lehet élni. Gyakoriak például törvények, elvek elnevezései olyan személyekről, akik azt először megfogalmazták: Pitagorasz-tétel, euklideszi geometria, valamint frazeológiai jellegű szakszavak: kábelsaru, szélrózsa, fejvonal. Előfor-

dulnak például mondat formájú szakkifejezések is: Pihenj! Vigyázz! Jellemző az idegen, elsősorban görög és latin eredetű szavak alkalmazása, valamint a nemzetközi szóhasználat átvétele. Kiterjedt a speciális jelölések, képletek, egyenletek, egyéb nem verbális megjelenítések használata is.

A fenti néhány kiragadott példával azt kívántuk érzékeltetni, hogy a szakszavak, szakkifejezések igen nagy változatosságot mutatnak, így jellemzésükhöz többféle nyelvi-nyelvhasználati szempont alkalmazása szükséges.

Szakmai beszélőközösségek

A szakmai beszélőközösségek olyan – közös szakmai ismeretekkel, tapasztalattal rendelkező – nyelvhasználók, akiknek széles körben elfogadott közös céljaik vannak; sajátos kommunikációs mechanizmusokat építettek ki az információszerzésre és visszajelzésre; kialakították az interpretáció, interakció normáit; sajátos műfajokat hoztak létre és specifikus szókincset használnak.

Általánosan jellemző, hogy a nyelvközösségek, beszélőközösségek nyelvhasználata kultúrába ágyazott. Specifikusan azt állapíthatjuk meg, hogy a szakemberek közösségei sajátos szakmai kultúrákat képviselnek, így ennek megfelelően használják a nyelvet a beszédszándékaiktól függő jelentések kifejezésére. A szakmai kommunikáció közvetlen környezetének sokféle változata lehetséges, és – az általános célú közlésekhez hasonlóan – számuk a variációs lehetőségek miatt meghatározhatatlan. Ennek ellenére megállapítható, hogy bizonyos beszédhelyzetek hasonló vagy azonos nyelvhasználatot váltanak ki. Az azonos nyelvhasználatot eredményező beszédhelyzetek beszédhelyzet-típusokba foglalhatók. A szakmai nyelvhasználat szövegekben realizálódik, így a jellemző nyelvhasználat feltárása, valamint leírása többdimenziós szinteken, a kommunikációs szándékokat megjelenítő írásbeli és szóbeli szakszövegek alapján lehetséges.

Szöveg, szakszöveg

Minthogy a szakmai kommunikáció szövegekben nyilvánul meg, számos kísérlet irányult a szakszöveg meghatározására a köznyelvitől eltérő használati jellegzetességek feltárása érdekében. A szakszöveget, mint általában a szöveget, tágabb keretek között, a nyelvi és nem nyelvi tényezők együttes figyelembevételével kell értelmeznünk, így a következő definíciót fogalmazhatjuk meg. A szakszöveg specifikus beszédszándékok által meghatározott nyelvi és nem nyelvi közlés, szerves kapcsolódásokból épül fel, auditív, vizuális (multimediális) csatornán nyilvánul meg, specifikus beszédhelyzetben (szövegkörnyezetben) konvencionálisan kialakított szerepnek tesz eleget (KURTÁN 2003; 80).

A szakszövegek jelentéseket közvetítenek, amelyek a szövegek és a résztvevők interakciója eredményeképpen jönnek létre. A jelentések értelmezését

a mindenkori beszédhelyzet összetevői határozzák meg: a kommunikáció résztvevői, beszédszándékai, az elvárt reakciók jellege és mértéke, a szövegek tartalma és formája, műfaja, az absztrakció mértéke, valamint a nyelvhasználat szövegpragmatikai, szövegszerkezeti, szövegszemantikai, szintaktikai, lexikai szintű megformáltsága.

Nyelvemlékeink arról tanúskodnak, hogy már a 15. században az egyes szakszavakat, szakkifejezéseket egy-egy beszélőközösség által kialakított tipikus műfaj sajátosságainak megfelelően használták. Például az első magyar nyelven írt elismervényben az adós, zálogosság, menedéket ad szövegkörnyezete Vér András menedéklevelében (1493) a következő:

„Én Vér András adom en kezem írását, hogy adós volt volna en nekem Erdőhegyi Balázs száz forinttal szík udvarnak zálogosság szerént és az száz forintnak huszát mega(d)ta, az húsz forintról en Vér András teljes menedéket (nyugtatványt) adtam ez Erdőhegyi Balázsnak. Adatott Jenőben kiskaracson estin 1493. Ennek másja Erdőhegyi Balázsnak atam (adtam)." (MOLNÁR–SIMON 1976)

A szakszövegek különféle tárgykörökbe csoportosíthatók. A közlés tárgya lehet egy konkrét jelenség vagy személy, amelyről/akiről a közlés szól, a közlések témái pedig olyan fogalmak, kérdések, problémakörök, amelyekről a tárgy kapcsán szólunk. Pénzügyi tárgykörben eshet szó a nemzetközi valutaalapról, az euróról, pénzügyi hitelekről. Ezek a témák más tárgykörökben is előfordulhatnak, például irodalmi szövegekben, amelyeket a fenti szakszöveg definíció értelmében nem tekintünk szakszövegeknek.

Ugyanazt a témát az egyes szakmai beszélőközösségek közösen kialakított konvenciók alapján, sajátosan megformált műfajokban fejezhetik ki. A „jelentés" műfaj például már címével utal a szöveg témájára, amely eltérően realizálódhat aszerint, hogy pénzügyi, gazdasági, vállalati jelentésről, vagy éppen orvosi, műszaki vagy oktatási jelentésről van szó.

Szakszavak, szakkifejezések és szövegkörnyezet (beszédhelyzet)

A szakszavakat, szakkifejezéseket tartalmazó szövegek témaköreinek vagy ugyanazon témakörnek a tárgyalására különféle beszédhelyzetekben kerülhet sor, például:

(1) egy szűkebben specifikus szakmai szövegben (tudományos folyóiratban vagy szakmai konferencián),
(2) egy tankönyv szövegében vagy tanórán,
(3) egy tudományos-népszerűsítő vagy laikusok számára szánt írott/beszélt szövegben.

Az eltérő beszédhelyzetek szövegei, azok szakmaiságának szintje különböző aszerint, hogy kik a kommunikáció résztvevői, mennyire tájéko-

zottak az adott tárgykörben, milyen szakmai háttérismerettel rendelkeznek, milyen az egymással való kapcsolatuk (például hierarchikus, szimmetrikus, aszimmetrikus), milyen beszédszándékok megvalósítására kerül sor. A beszédszándékok lehetnek általános kijelentések, megállapítások; kérések, parancsok, javaslatok; a feladó tevékenységére vonatkozó elkötelezettségek; a beszélő attitűdjeit kifejező megnyilatkozások; a helyzetet megváltoztató megnyilatkozások.

Már a 16. századi magyar szaknyelvben találhatunk példát arra, hogy egy-egy szakterületen a felhalmozódott ismereteket, a külföldön megszerzett tudást magyar nyelven is megosztották a szakemberek nemcsak egymás között, hanem az alacsonyabb szakmai szinten állók, a laikusok számára is. Váradi Lencsés György például így ír az Ars Medica, Az orvoslás művészete (1570) című munkájában:

„Én ezeket nem a bölcs embereknek, kik énnálam sokkal többet tudnak, de a szegény tudatlanoknak azért szedegettem össze sok munkámmal és fáradtságommal, hogy vehessenek ők valami hasznot belőle." (Váradi Lencsés György 1570)

Ezt a beszédszándékot fejezi ki a szöveg felépítése, a szakszavak, szakkifejezések magyarázata, valamint az értelmezést elősegítő nyelvi formák használata.

Gyakran már a szöveg címe utal egy adott beszédhelyzetre, funkciója és formája alapján következtethetünk a szövegkörnyezetre, a szakmaiság szintjére. A cím funkció alapján utal a szövegtípusra, jelzi a tárgyat, a témát, a mondanivalót. Forma szerint lehet egy szó, jelzős szerkezet, egész mondat, kijelentés, felkiáltás, felszólítás vagy éppen egy szójáték. A következő példákban előforduló címek számos fogódzót kínálnak a szöveg műfajának, jellegzetességeinek értelmezéséhez:

- *Megvalósíthatósági jelentés*
- *A Föld kialakulásának hipotézise*
- *Az elemek elsődleges differenciálódása*
- *Fordítson hátat a fájdalomnak*
- *Halixol MG Tabletta 20x*
- *A barométer*

A szakszavakat is magukba foglaló szövegcímek előrevetítik, hogy a következőkben egy erős szakmaiságú tudományos publikáció, egy tankönyvszöveg vagy éppen egy laikusokhoz szóló szöveg várható. Ennek megfelelően ítélhetjük meg a szakszavak, szakkifejezések szakmaiságának szintjét is.

Amint más tudományterületen, úgy a kémiában is lehetőség van a lexikai eszközök kiválasztására egy adott beszédhelyzetnek megfelelően. Tudományos publikációkban gyakran alkalmazzák a képletet (CH_3COOH), továbbá a IUPAC, azaz az Elméleti és Alkalmazott Kémia Nemzetközi Uniója által nemzetközileg egyezményesen elfogadott jelölést (angolul és magyarul):

ethanolic acid, etanolsav. Ugyanakkor egy kissé alacsonyabb szakmaiságú szövegben elfogadott az acetic acid, acetátsav megnevezés, míg a köznyelvben a vinegar, ecet szót használjuk.

Szakszavak, szakkifejezések elemzése, értelmezése

A szakszavakat, szakkifejezéseket elemezhetjük pragmatikai, továbbá formai jegyek (szófaj, helyesírás, grammatikai információ) és szemantikai jegyek (definíció) alapján. Fontos tisztáznunk a lexikai egységek fogalmi szféráját is: mellérendelés, fölérendelés, alárendelés, valamint a fogalmi jegyeket. Értelmeznünk kell, milyen információkat nyújthatnak a szóösszetételek szemantikailag és szintaktikai szerkezetük szerint, melyek a képzett szavak, a legfontosabb szóalkotási folyamatok jellemzői (KURTÁN 2003, 2006).

A szóösszetétel például szemantikailag számos információt foglal magában. Kifejezheti, hogy az utótaggal megnevezett dolog miből épül fel; mire szolgál (hűtőszekrény, olvasztókemence, gyújtógyertya). Kifejezheti valaminek a tartozékát, rész-egész viszonyt (fűrészlap, motorház). Kifejezheti valamely eszköznek a működés szempontjából meghatározott jellemzőjét (csuklóstengely, görgőscsapágy). Kifejezheti az anyag vagy eszköz jellemző színét (bazaltszürke). Szintaktikai szerkezetük szerint az alárendelő összetételek például alanyos összetételek (magvaváló, gyomorbeteg), tárgyas alárendelő összetételek (gombahatározó, energiaszolgáltató), határozós alárendelő összetételek (vízrebocsátás), jelzős alárendelő szóösszetételek (egynemű, kétéltű, gázrobbanás).

A képzett szavak köréből számos olyan példát sorolhatunk fel, amelyek azt szemléltetik, hogy a szótő után elhelyezkedő derivációs toldalékok, azaz a képzők segítségével milyen széles körben fejezhetők ki új jelentések a szakmai nyelvhasználat számos színterén: foglalkozás, mesterség, szakma (forgalmista, sebész); gyűjtőnevek (csillagzat); pénz- és számjegy neve, mértékegység, mértéknév (nyolcad, harmadrésznyi); elvont tulajdonság (eredetiség); állapot (nedvesség); valakihez, valamihez tartozó (személyi). A szótő előtt elhelyezkedő toldalékok, a prefixumok fontos szerepet töltenek be azzal, hogy a szakmai nyelvhasználat tipikus szövegeiben döntő információval segítik egy-egy szó jelentésének értelmezését. Kifejezhetnek például számot (monológ, bipoláris); leírást (endoterm, fluoreszcencia); orientációt (kontraindikáció); hiányt (inszuffiencia).

A szakszavak annak alapján is jellemezhetők, hogy milyen egyéb szóalkotási módon keletkeztek, például: betűszóalkotás (PC); szóösszevonás (Malév); szórövidülés (vibrofúrás); szóösszerántás (anyag); elvonás (kapa); jelentésszűkülés (fog, borda); jelentésátvitel (forgóeszköz).

Definíciók

A definíció pontos meghatározást jelent, valamilyen fogalom vagy tétel kifejtése, körülírása. A fogalmat osztályba sorolva és egyedi jegyeit megjelölve a többi fogalomtól elhatárolják.

Már a 16. századi magyar szaknyelvben találhatunk példát definícióra Sylvester János Új Testamentumában:

Paralysis (paralízis) görögül. Magyarul: inaszakadt ember, Oly betegség, mely mikorra embernek testének valamely részére esik, az megaluszik és evvel nem kezd bírni. Ez az betegség, mint én állítom, melyet az köznép gutának hív, melyet sandalomnak magyaráznak. Egyéb az sandalom, egyéb az ilyen betegség. (Sárvárújsziget 1541)

A definíciók megfogalmazásához van szükség arra, hogy a meghatározandó fogalom alá- és fölé-, valamint mellérendelési viszonyai szakmailag pontosan tisztázottak legyenek.

Komplexitásuk alapján a definiálás többféle típusa különböztethető meg. A leggyakrabban előforduló (1) formális definiáláskor megadják a meghatározott fogalmat, megnevezik azt az osztályt vagy csoportot, amelyhez az adott fogalom tartozik, majd azokat a specifikus jellemzőket sorolják fel, amelyek a szóban forgó fogalmat egy adott osztály egyéb tagjaitól megkülönböztetik. Megkülönböztethető a (2) fél-formális definíció, ebben az esetben a definícióból kimarad az osztály vagy csoport megnevezése. A (3) nem-formális definíciókban sem az osztály vagy csoport neve, sem specifikációk nem szerepelnek. Ebben az esetben megnevezik a fogalmat, majd szinonima vagy antoníma segítségével határozzák azt meg: (4) Komplex definíciónak nevezik azokat a definíciókat, amelyekben a fogalmat valamely feltételhez, megszorításhoz kötik. Gyakran alkalmazzák a jog vagy a matematika nyelvében. Komplex definíciónak tekinthető a működést leíró definíció is, melyben a meghatározandó fogalmat a létrehozásához szükséges tevékenység leírásával nevezik meg.

1. Formális definíciók

- *A távoktatás olyan oktatási rendszer, amely a tanulókat és az oktatás forrásanyagát köti össze.*
- *A ligandum olyan atom, ion vagy molekula, amely a koordinációs vegyületben donorként egy vagy több donor-akceptor (koordinatív) kötés kialakítására képes.*
- a tulajdonság leírásával: *A paraldehid az acetialdehid gyűrűs polimerizációs terméke. Fűszeres szagú szintelen folyadék, olvadáspontja 11C°, forráspontja 124, 4 C°;*
- *a* funkció ismertetésével: *A katalizátor olyan anyag, amely a kémiai reakció sebességét nagymértékben megnöveli anélkül, hogy maradandóan megváltozna a folyamatban.*

- a felhasználásra/célra vonatkozó információval: *A reagens olyan vegyi anyag, amely más anyaggal keverve jellemző vegyi hatást mutat, és ezzel az utóbbi anyag felismerésére alkalmas.*

2. Fél-formális definíciók

- a fogalom tulajdonságainak megadásával: *Az észter a gyűrűs szerkezet miatt levegőn stabilis.*
- leíró információval: *A hibridorbizálok ugyanazon atom különböző orbitáljainak lineáris kombinációjával jönnek létre.*
- a felhasználásra/célra vonatkozó információval: *A szárnylapátos anemométerek 0,5-10,0 m/s mérési tartományban használhatók a légsebesség mérésére.*

3. Nem formális definíciók

- *Az elektrotechnikában a töltésáramot elektromos áramnak, villanyáramnak, vagy röviden áramnak nevezik.*

4. Komplex definíciók

- *Az [f] hang zöngétlen, labiodentális, képzésében az alsó ajak és a felső fogak vesznek részt.*

A definíciók típusai, valamint a szakszövegtípusok, a beszédszándékok, a különféle műfajok és a szövegek szakmaiságának (absztrakció)szintje között ugyancsak jellemző összefüggések mutathatók ki.

Szócikkek: szakszavak, szakkifejezések

A szakszavak, szakkifejezések szótári szócikkekben is szerepelnek. Az alábbi példa szemlélteti az Európai Unió tagországainak nyelveire kidolgozott oktatásterminológiai szótárban előforduló szócikkek felépítését (Eurydice- European Glossary on Education):

Country: Hungary

Grammatical variants: Vezető tanár, vezető tanárok

Level: lower/upper secondary

Explanatory note: Staff member responsible for managing the (initial or in-service) practical training of prospecting teachers in lower and upper secondary education. The person appointed must be a qualified teacher (tanár) in the institution in which the training placement occurs (általános iskola, gimnázium, szakközépiskola, szakiskola) and have completed 5 years in service.Besides their teacher training responsibilities, they supervise and support individual trainees during their practical activities. For recruitment, employer, status and evaluation see – Óvodavezető.

A fenti példa alapján is látható, hogy a korszerű szótárak egy-egy szakszó, szakkifejezés kapcsán minimálisan a következő információt közlik:

- Szócikk
- Nyelvtani jellemzők
- Értelmezés
- Definíció
- Kontextus, forrás

Összegzésül: a szakszavak, szakkifejezések ma már nem izoláltan, hanem szövegkörnyezetükben, meghatározott forrás, kontextus feltüntetésével vizsgálhatók, elemezhetők, továbbá értelmezésük, meghatározásuk, a nyelvi-nyelvhasználati jellemzők leírása is a szövegjellemzőkkel szoros összefüggésben valósítható meg.

Irodalom

Kurtán Zsuzsa (2003): Szakmai nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
Kurtán Zsuzsa (2006): Szaknyelv = Kiefer Ferenc (főszerk.): Magyar nyelv. Akadémiai Kézikönyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 932–957. l.
Molnár József – Simon Györgyi (1976): Magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Budapest
Szabó T. Attila, szerk. (2000): Ars Medica Electronica. Bio Tár Electronic. Gramma Soft-Bt., Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém

TECHNICAL TERMS IN CONTEXT: CHARACTERISTIC FEATURES OF LANGUAGE AND LANGUAGE USE

The author directs attention to the fact that when analysing technical language, technical terms should be looked at in the context that they are used in. The characteristic features of language or language use can be captured at the pragmatic, semantic or sytactic levels in close relations to the textual characteristics. On examples taken from technical texts from the fields of social and natural sciences, the author demonstrates the main aspects that can guide us in interpreteing and describing the characteristics of tecnical terminology.

Keywords: technical terms- technical terminology, technical texts, interpretation, definitions, context

ETO: 811.511.141(497.113):81'276.6. CONFERENCE PAPER

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

A REGIONÁLIS SZAKNYELVEK LEHETŐSÉGEI

Potentials of Regional Technical Languages

A nyelvi rétegeződésben fontos szerepe van a normának. Az explicit norma eredményezi a köznyelvet vagy standardot. A beszélők jelentős része azonban más nyelvváltozatot is használ. Ezek egyike a regionális köznyelv, a standard területi változata. A szaknyelvek elsősorban nemzetközi szinten vannak standardizálva, de egységes nemzeti szaknyelvek is kialakultak. Mindez a terminológiában és a nomenklatúrában jut kifejezésre. A szerző szerint a szaknyelvek is regionalizálódnak, úgyhogy a nemzeti szaknyelveknek is létrejönnek regionális változataik. Ezek olykor sajátos megnevezéseket használnak.

Kulcsszavak: köznyelv, regionális köznyelv, szaknyelv, szaknyelvi norma, terminológia, nomenklatúra, regionális szaknyelv

A nyelvi norma

A nyelvi rétegeződésben fontos szerepe van a normának. Minden nyelvi rendszer magában foglal valamiféle hallgatólagos normát, azoknak a nyelvhasználati szabályoknak az összességét, amelyek a beszélők számára kimondatlanul is léteznek, és amelyek alapján szerkezetbe illesztik a szavakat, majd pedig mondattá fűzik őket. Egy ilyen norma alapján válik egyáltalán lehetségessé a nyelvi kommunikáció, hiszen mind a beszélőnek, mind a hallgatónak nagyjából ugyanazt a rendszert kell használnia és ugyanazokat a szabályokat kell figyelembe vennie. A közösségi életnek egy bizonyos szintjén, rendszerint országos méretekben, szükségesé válik a standardizálás, a kommunikációs szükségletek kielégítéséhez kevésnek mutatkozik az implicit norma, helyette (sőt gyakran rá építve) explicit normát hoznak létre. Ezt képviseli a köznyelv, a standard nyelvváltozat. A standard megállapodás eredménye, formáját nyelvtanok, szótárak és más kézikönyvek rögzítik. Elfogadásával a nyelvközösség tagjai elismerik, hogy a regionális nyelvváltozatok nem tesznek lehetővé olyan széleskörű kommunikációt, amilyenre ők egységes népként vagy inkább nemzetként igényt tartanak. Másrészt viszont a nyelvközösség tagjainak számos egyéb kötődése is van, amelyhez nem kell az egységes, standardizált nyelvváltozat, ezért nem mondanak le azokról a

szűkebb körben ismert és használt formákról, amelyek az implicit norma szellemében alakultak ki egy-egy régióban vagy akár kisebb tájegységben.

Régen az egyszerű emberek mindennapi beszédét nevezték köznyelvnek, és csak később vette fel 'a nyelvnek a műveltebb rétegek mindennapi érintkezésében használt változata' jelentést. Napjainkban a köznyelv a nemzeti nyelvnek a közösségtől általában legfőbb mintának, követendő eszménynek tekintett, csiszolt, az egész nyelvterületen legegységesebb megjelenési formája. Ezt a nyelvváltozatot a nyelvközösséghez tartozók mindegyike ismeri, elfogadja, ha maga nem is él vele. Voltaképpen tévesen nevezik irodalmi nyelvnek a legigényesebb nyelvváltozatot, attól függetlenül, hogy leginkább írásban jelentkezik. Célszerűbb írott és beszélt köznyelvről szólni.

A standard tulajdonképpen egyike a társadalmi nyelvváltozatoknak, létrehozása és az alapjául szolgáló explicit norma meghatározása politikai tett. Ez különösen akkor válik érthetővé, amikor egy terület standardja nyelvileg teljesen különbözik azoktól az idiómáktól, amelyek ott honosak. Ebben az esetben a köznyelv a beszélőkre erőszakolt képződmény.

A standard az államigazgatási nyelv szerepét is betöltheti, ekkor hivatalos nyelvnek is minősül. Nem szükségszerű, hogy a standardizált nyelvváltozat egyúttal hivatalos is legyen, bár ez igen gyakori eset a világon. A nemzeti nyelv sem mindig azonosítható a standarddal, mivel ez a két idióma olykor különböző nyelvi alapra támaszkodik. Egyébként is a nemzet, az állam és a standardizálás határai csupán kivételesen esnek pontosan egybe.

A köznyelv mint explicit norma alapjában véve statikus jellegű a dinamikus regionális nyelvváltozatokkal szemben. Ez a képződmény statikussága miatt veszélyt is jelenthet a kommunikációs folyamatokra.

Közös és regionális

A regionális köznyelvek átmeneti jellegűek a standard és a nyelvjárások között. Úgy is felfoghatók, mint a köznyelv nyelvjárási színezetű megvalósulásai. Különbséget kell tennünk az anyaországi és a határon túli regionalitás között, ugyanis az utódállamokban nemcsak nyelvjárási színezettel lehet számolni, hanem az ország hivatalos nyelvének a hatásával is. Ha esetleg Magyarországon kérdéses is a regionális köznyelvek státusa, a határon túli magyarok esetében kétségbevonhatatlan tény, hogy vannak eltérések a magyarországi köznyelvtől.

A regionalitás és a köznyelviség egyébként dialektikusan kiegészíti egymást, hiszen az előbbi a hallgatólagos norma jegyében jelentkezik, az utóbbi pedig inkább a tételesen megfogalmazott normának igyekszik eleget tenni. Az utóbbi időben már nem is annyira a regionalitás jelent veszélyt a köznyelv egységére, mint a szlengesedés, vagyis a bizalmas nyelvi elemek beszüremlése azokba a közlésekbe, amelyek a köznyelviség igényével realizálódnak.

A regionális köznyelviség kutatása a XX. század hetvenes éveiben keltette fel a magyar nyelvtudomány néhány kutatójának érdeklődését. A regionális köznyelveknek egyre növekvő társadalmi szerepére, nyelvhasználati jelentőségére elsősorban a magyar nyelvjárások atlaszának anyaggyűjtése és terepi ellenőrzése irányította rá a figyelmet. Azt tapasztalták, hogy a köznyelv egyre erősebb hatást gyakorol a nyelvjárásokra, ezért ezek átalakulnak, szürkülnek, sőt pusztulnak. A regionális köznyelvek sajátosságainak a vizsgálatát azért tekintették fontosnak a kutatók, mert azt várták tőle, hogy megkönnyíti a kiejtési norma kodifikálását. Tudománypolitikai okokból azonban sem a regionális köznyelvek elfogadható feltérképezésére, sem a kiejtési norma átfogó rögzítésére nem került sor.

A szaknyelvi norma

A szaknyelvi norma nem teljesen azonos a köznyelvivel. A köznyelvnek fontos a nyelvi eszközök szabályossága, helyessége. Ezért viszonyul bizonyos fenntartással többek között a szó szerinti fordítással tükrözött idegen szavakhoz, a szaknyelvekben viszont a tükörfordítás elfogadott módja a szóalkotásnak. A számítástechnikában például efféle tükörszavak fordulnak elő:

adatbázis (database): adatállományok összessége, valójában rendezett adat, egyszerre többek által elérhető, a felhasználói igények szerint rendezett adatállományokat tároló berendezés, pl. a WAIS;

érintőképernyő (touch screen, touch panel): számítógépek egyik grafikus bemenete (a billentyűzet és az egér mellett), mely a kijelzőt és az érintésre érzékeny felhasználói felületet ötvözi; rendkívül felhasználóbarát, de alkalmazásának gyakorlati határai vannak; főleg hordozható gépeknél alkalmazzák, pl. a PDA esetében;

felhasználóbarát (user-friendly): könnyen használható számítógép-program (szoftver) vagy akár hardver jelzője, ugyanis a számítógépek felhasználói körének bővülése messzemenően függ a rendszerek könnyű kezelhetőségétől, felhasználóbarát kivitelezésétől;

forráskód (source code): számítógép-program, amit később gépi kódra fordítanak. Forrásnak (source) és forrásnyelvnek (source language) is nevezik.

honlap (HomePage) v. címoldal: a www. anyagok „kezdőlapja", vagyis az a file, ami a nyitóképernyőt és a további állományokra utaló mutatókat tartalmazza;

letöltés (download): adatok, például programok továbbítása egyik számítógépről a másikra, általában egy szerverről egy személyi számítógépre. A fájltovábbítás egy módja.

munkaállomás (workstation): nagyteljesítményű számítógép, általában UNIX vagy más hasonló operációs rendszerrel. Több feladat egy időben történő végrehajtására alkalmas.

sávszélesség (bandwidth): az adatátvitel sebessége. Általában bps-ban mérik.

száloptika (fiber optics): üvegszál optikai fényvezető, a nemzetközi adatforgalmat már ma is sok ezer kilométeren száloptikai hálózatok közvetítik, ez többnyire egyetlen fényhullámhosszon történik; nagy áttörés és a kapacitások megsokszorozása várható a többfrekvenciás technikáktól; problémás és költséges marad (a rézvezetékekhez hasonlítva) a leágazások és csatlakozások kivitelezése;

tartalomszolgáltató (content provider): hálózatokon 'tartalmat' (hír, magazin, zene, videó, számítógép-program stb.) szolgáltató személy, cég, intézmény stb.; saját 'mondanivalója' van, ellentétben a hozzáférés-szolgáltatóval (access provider), aki csak a fizikai kapcsolatot hozza létre; várható, hogy a műszaki szenzáció lecsengése után az internet esetében is – mint ma a rádiónál és tv-nél – nem a hardver, a szoftver vagy a hálózat, hanem az eredeti (nem másolt) tartalom kap majd döntő szerepet a médium további fejlődésében.

A szaknyelvek mibenléte

A szaknyelvek a nemzetközi jellegű tudományosság eszközei, míg a köznyelv a nemzeti lét kifejezőeszköze. A köznyelv sokkal fontosabbnak tekinti a nyelvhelyességet és a helyesírást, mint a szaknyelvek. Ezek inkább a szakszerűséget, a pontosságot helyezik előtérbe. A nemzetközi kötődésnek az az elvárás is egyik megnyilvánulási formája, hogy a szakember képes legyen valamelyik világnyelven is beszámolni kutatásairól.

A szaknyelv főleg abban tér el a köznyelvtől, hogy csak egy bizonyos csoport használja, a köznyelvet viszont általában mindenki, aki azon a nyelven beszél vagy ír. A szaknyelv elsajátítása tudatos, a köznyelvet pedig részben spontánul sajátítja el a beszélő. A szaknyelv használata meghatározott életkori szakaszhoz kötődik, míg a köznyelvet egész életünk folyamán használjuk. Továbbá a szaknyelvnek a köznyelvihez képest különleges szókészlete van.

A szaknyelv sajátosságai közé tartozik még, hogy többnyire formális jellegű, tehát nem olyan, mint a természetes nyelvek, hanem inkább mesterséges nyelvnek számít (mivel valamely embercsoport hozza létre). Többnyire formális nyelven adja a megállapításait, de természetes nyelven magyaráz. A szaknyelvnek nincs önálló nyelvtana, tehát nem számít önállónak. Elsősorban a szókészlet tekintetében különül el. A szakszókészlet a terminológiában és a nomenklatúrában jut kifejezésre. A terminológiába azok a szavak és kifejezések tartoznak, melyek a szakmában alapszókincsnek számítanak. A nomenklatúra egyedi fogalmak halmaza, a benne levő szavak és kifejezések nem kerülnek át a köznyelvbe.

A terminológia

A terminológia az egyes szakszókincseken belül valamely szakmában használt, ugyanakkor általánosan is ismert szavak összessége. Némelyik szakterületnek a terminológiájával külön is foglalkoznak, például az orvosi terminológiát a német egyetemeken tantárgyként tanítják. Eredetileg a latin nyelv helyettesítésére alakították ki, de egyetemenként más-más tankönyvből tanítják. A tankönyvek megközelítésmódja más és más, attól függően, hogy milyen a német egyetemek curriculumainak a felépítése és a professzorok érdeklődési köre. A tankönyvek vagy nyelvtanári megközelítésűek (mint például a Kümmel–Siefert-féle Kursus der medizinischen Terminologie, 1974–84., Stuttgart) vagy orvosi megközelítésűek (pl. Porep–Steudel: Medizinische Terminologie, Stuttgart, 1983). Az előbbiek nyelvtana olykor nagymértékben redukált, az utóbbiakat pedig csak orvosi végzettségű előadó oktathatja.

A Belák Erzsébet által összeállított Medizinische Terminologie a német hallgatók terminológia oktatását szolgálja. Szabadon használható többféle tantervi beosztáshoz: előadások anyagának követéséhez vagy a gyakorlatokhoz. Előnye, hogy rövid görög és latin bázisszókincset ad, és gyakorlatokkal egészül ki. A gyakorlatok a mai orvosi terminológia szókincséből származnak. Világosan elkülönül benne a latin és a görög alap. Hallgatói igények szerint szűkíthető vagy bővíthető. Ugyanennek a könyvnek az angol nyelvű változatára is mutatkozott igény, ugyanis az angol orvosi terminológia-tankönyvek csak az angol alakú orvosi terminológiával foglalkoznak, a latinra csak utalnak. Latin és görög bázisszókincset tárgyaló orvosi terminológia-tankönyv pedig egyáltalán nincs használatban. Belák könyvének magyar változata, az Orvosi terminológia a magyar hallgatók terminológiaoktatásához készült segédkönyv. Azok a hallgatók használhatják, akik klasszikus és orvosi latin nyelvi képzésben korábban már részesültek. A tankönyv az orvosi terminológia görögös szókincsére, a terminológia hibrid és modern szókincsének szerkezetére is figyelmet fordít.

Nincs kiforrott magyar terminológia viszont a középkorban használatos fegyverekre és részeikre, illetve a vívómozdulatokra, a vágásokra, az állásokra stb. Ezt a problémát kívánja orvosolni Magyarország egyik nagy haditornász szövetségének harcászati elnöke, akinek ezen kívül az egyik legnagyobb haditornaverseny szabályainak kidolgozása is a feladata. Tervei szerint össze kellene gyűjteni a külföldi szakkifejezéseket, mi az, aminek nincs vagy zavaros, nem egyértelmű a magyar megfelelője. Történészek segítségével meg kell vizsgálni, hogy annak idején maradt-e fenn magyar nyelvű hivatkozás az adott dologra vagy leírás, ha igen, ezt illik használni. Ha nem találnak megnevezést, közösen alkotnak valami frappáns magyar megfelelőt. A magyar megnevezéseket aztán el lehet majd terjeszteni haditornász-körökben.

A nomenklatúra

A nomenklatúra vagy ritkábban nómenklatúra (magyar nevén: nevezéktan) több tudományterületen az adott tudományterület tárgyainak egyedi elnevezésével foglalkozik. Mondják még rendszertannak is. Különösen kiterjedt a biológiai nomenklatúra vagy rendszertan, a kémiai nomenklatúra (ezzel az IUPAC nemzetközi egyesület foglalkozik) stb. Megjegyzendő, hogy a kommunista pártállam nem hivatalos uralmi hierarchiájának tagjait is nómenklatúrának nevezik, ennek azonban nem sok köze van a szaknyelvekhez.

Még olyan sajátos területnek is kialakult a nomenklatúrája, mint a címertan. A heraldikai nevezéktan a címertanban használt speciális szakkifejezések összessége, a címerábrák bélyegeinek taxonómiai definiálása. A koherens nevezéktan az alapja a címerleírásnak, a címerszabályoknak, a címerrendszertannak, a címerek szerkezeti elemeinek, a heraldika metodológiájának és általában az axiomatikus szemléletű címertannak. Ebből a szempontból a koherens nevezéktan a címertan vizsgálati algoritmusának egyik legfontosabb részeleme. A heraldika nevezéktana – más tudományterületekhez hasonlóan – több ezer specifikus kifejezésből áll. Ezek azonban jórészt néhány alapkifejezés kombinációi, melyeket a címerszabályok ismeretében bárki maga is megfejthet, illetve megalkothat.

A heraldikai nomenklatúra kidolgozását a heroldok kezdték meg a címertan létrejöttével egy időben. Ez a 12. század közepétől nagyrészt változatlan maradt. A heroldok arra törekedtek, hogy a címertani nyelvezet rejtve maradjon a külvilág előtt, ezért – főként a francia és angol heraldikában – az idők folyamán egyre bonyolultabb, részletesebb, és ezáltal a laikusok számára kevéssé érthető lett. A latin országok és Anglia számára a francia nevezéktan volt a meghatározó, mely már a 13. században kialakult és mindmáig alig változott. Német nyelvterületen viszont a szaknyelv a heraldika mostohagyereke volt, és kaotikus állapotok uralkodtak. Nem volt egységes szaknyelv, hanem minden heraldikus a saját nevezéktanát és címerleírási módszerét alkalmazta. A 15. századra a német heroldok nevezéktana teljesen elavult. A kancelláriai heraldika címerleírásai nélkülözték a koherens heraldikai blasont, ezért Philipp Jacob Spener is latinul írta heraldikai művét. A francia és német nevezéktan egységesítésére Cannaneus tett kísérletet.

A nevezéktant a holt heraldika korának kancelláriai heraldikája is átvette és a reneszánsztól még tovább bonyolította. Így komplikált virágnyelvi nevezéktan jött létre, de nem lett szakszerűbb is. A nevezéktan tudatos fejlesztésére és racionalizálására egyes heraldikai rendszerekben (főleg a német heraldikában, ahol a címerleírás korábban hanyatlóban volt) csak a 19. század közepétől fellépő tudományos heraldikában került sor. Német nyelvterületen a nevezéktan egységesítésének kiemelkedő alakja volt Maximilian Gritzner, 1870 körül befejezett heraldikai terminológiája alapvető fontossággal bírt

a korabeli heroldi hivatalok számára. Szinte az összes későbbi heraldikus használta.

Noha ez a szaknyelv kezdetben csak a címerek leírására szolgált, a színek és a címerábrák megnevezésével, idővel ez lett az alapja a címerszabályoknak és olyan alkalmazott részterületeknek is, mint a címertudomány vagy a címerhatározás. A heraldika néhány egyéb részterületétől eltérően a címertani nomenklatúra alaposan ki van dolgozva. Egy-egy objektum (címerábra) definiálására néha-néha igen bonyolult nevezéktant használnak, mely a laikusok számára szinte értelmezhetetlenné teszi a címerleírásokat. Ilyen a rendkívül bonyolult francia és angol nevezéktan, de így rendkívül logikus és koherens címerleírási rendszer jön létre.

A szaknyelvek regionalizálódása

Abból a megfontolásból, hogy a szaknyelvek elsősorban a nemzetközi tudományosság eszközei, az első fokú regionalizálódást abban figyelhetjük meg, hogy a nemzetközi szaknyelvnek nemzeti változatai is kialakultak az idők folyamán. A nemzetközit a középkori Európában a latin képviselte, később a diplomáciában a francia került előtérbe, a műszaki tudományokban pedig a német, napjainkban pedig az angol az első számú nemzetközi nyelv. A nemzeti nyelvűségre ma is törekednek a tudományok és a szakterületek művelői, habár meglehetősen erős az a gyakorlat is, hogy a tudományos eredményeket egyenesen nemzetközi nyelven, angolul tegyék közzé.

A nemzeti szaknyelveknek olykor területhez, iskolához, műhelyhez kötött változatai jönnek létre, ez a másodfokú regionalizálódás. Megtörténhet, hogy ugyanazt a dolgot másképpen nevezi meg az a kutató, aki másik városban működik, illetve aki nem ugyanannak az iskolának vagy műhelynek a munkatársa. Az egyes tudományos műhelyeknek a szóhasználata ugyanazon a szaknyelven belül nagyon változatos lehet. Másrészt, mint a szaknyelvnek kötetlenebb változatai, szakzsargonok is kialakulnak.

Külön bonyolítja a helyzetet a kisebbségi körülmények közötti szaknyelvhasználat. Az ilyesmi már nemcsak az illető nemzeti nyelvnek az ügye, hiszen rendszerint egy másik nemzeti nyelvnek a hatásáról is szó van. A kisebbségi szaknyelv így óhatatlanul kiszakad a nemzeti nyelv holdudvarából, számos vonatkozásban egy másik nemzeti nyelv mintáit követi. Így már csakugyan regionális szaknyelvnek minősül.

Joggal beszélhetünk tehát regionális szaknyelviségről. A nemzeti érdekek egységes köznyelvet igényelnek, a tudományos érdekek egységes szaknyelvet, ugyanakkor azonban a nép ajkán a köznyelv szükségszerűen regionális változatokban, egy-egy szakmán, tudományterületen belül pedig szakzsargonban jut kifejezésre. A kisebbségi szaknyelv a magyar nyelvvel regionálisan közvetlenül érintkező nyelvek (szerb, szlovák, román, ukrán stb.) hatásá-

ra bizonyos mértékig regionalizálódhat, vagyis idomul ezeknek a nyelveknek a használati szokásaihoz, terminológiai megoldásaihoz. A kisebbségi és a nemzeti szaknyelvek között még olyan természetű eltérések is jelentkezhetnek, amelyek a szóhasználat nemzetköziségével vannak kapcsolatban. Ha az érintkező nyelv a nemzeti nyelvhez képest nagyobb mennyiségben él internacionális szavakkal, akkor ez a kisebbségi szaknyelvben is megmutatkozik, vagyis nagyobb mértékű lehet a nemzetközisége, mint a megfelelő nemzeti szaknyelvnek. Elvileg ennek a fordítottjára is sor kerülhet, azaz lehetséges, hogy éppen a kisebbségi szaknyelv válik kevésbé internacionálissá.

Kisebbségi körülmények között a szaknyelvhasználat nem annyira magától értetődő, mint az anyaországban. Egyrészt azért nem, mert a szakma elsajátítása gyakran nem a diák anyanyelvén, hanem más nyelven történik. Ha a diák anyanyelvén is tanulja a szakmát, tankönyvei leginkább fordítások. Ezek szakmai és nyelvi szempontból is problematikusak lehetnek. Egy-egy szaknyelvnek sajátos kisebbségi változata is kialakulhat, ebben anyanyelvi és idegen nyelvi elemek keveredhetnek. Egyébként még nemzeti körülmények között is megfigyelhető bizonyos szakterületeken a fokozottabb idegen nyelvi hatás.

Számos példát lehetne felhozni az anyaországi és a határon túli magyar szaknyelvek közötti különbségekre. Most csupán az iskolai nyelvből említek néhányat. Magyarországon a legjobb minősítésű osztályzatnak *jeles* a neve, ez Vajdaságban, a Felvidéken, a Drávaszögben és a Muravidéken viszont a második legjobb osztályzatra vonatkozik. Ezekben a régiókban kitűnőnek mondják a legjobb osztályzatot, azzal, hogy nem mindenütt ötösnek felel meg (a Felvidéken egyesnek, Kárpátalján pedig tizenkettesnek). Magyarországon a *jó* a második legjobb osztályzat, Vajdaságban, a Felvidéken, a Drávaszögben és a Muravidéken pedig hármasnak felel meg. Itt viszont jeles a neve az ötfokú minősítési rendszerben a második legjobb osztályzatnak. A hármas osztályzatra Magyarországon a *közepes* minősítés vonatkozik. Ez a megnevezés nem él a határon túliak körében. A legrosszabbnál eggyel jobb osztályzatot az egész Kárpát-medencében *elégséges*nek mondják, azzal, hogy a Felvidék kivételével kettesnek felel meg, ott viszont négyesnek. Ehhez hasonló a helyzet a legrosszabb osztályzattal is, az *elégtelen* a Felvidéket kivéve egyesre utal, ott pedig ötösre. A *diploma* főnév általában szakképzettséget igazoló végbizonyítvány, Erdélyben általános iskolai bizonyítványra is mondják. A *főiskola* általában nem egyetemi rangú felsőoktatási intézmény, a Felvidéken viszont minden felsőoktatási intézményre mondják. A *lektor* általában az adott nyelvet anyanyelvként beszélő külföldi nyelvtanár, Erdélyben egyetemi adjunktusra is vonatkozik, a Felvidéken és az Őrvidéken pedig állandó szakelőadót jelölnek vele. A *professzor* általában egyetemi vagy főiskolai tanár megnevezése, a Drávaszögben és az Őrvidéken középiskolai, illetve felső tagozatos általános iskolai tanárra utalnak vele.

OSZTÁLYZATOK		
	Magyarországon	Vajdaságban
ötös	jeles	kitűnő
négyes	jó	jeles
hármas	közepes	jó
kettes	elégséges	elégséges
egyes	elégtelen	elégtelen

Irodalom

A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Szerk. Kemény Gábor és Kardos Tamás. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1994.

A magyar stilisztika útja. Összeállította Szathmári István. Gondolat Kiadó, Budapest, 1961.

A mai magyar nyelv rendszere I. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, 2. kiadás, Budapest, 1970.

Bańczerowski, Janusz: A szaknyelvek és a szaknyelvi szövegek egyes sajátosságairól. Magyar Nyelvőr, 128. évf. (2004), 446–452. l.

Bańczerowski, Janusz: A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. Magyar Nyelvőr, 127. évf. (2003), 277–282. l.

Cikkek, tanulmányok a hazai szaknyelvoktatásról és -kutatásról. Porta Lingua, Debrecen, 2003.

Deme László: A regionális köznyelvi kutatások kérdéséhez. Magyar Nyelv, 69. évf., 260–266. l.

Fachsprache und Terminologie in Geschichte und Gegenwart. Szerkesztette: Albrecht, J. és Baum, R. Tübingen, 1992.

Friar, S. (szerk.): A New Dictionary of Heraldry. London, 1987.

Grétsy László: A szaknyelvek megújításáért. Magyar Nyelvőr, 126. évf. (2002), 275–283. l.

Grétsy László: Szaknyelvi kalauz. Bp., 1964.

G. Varga Györgyi: A regionális köznyelvi kutatásokról = Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből, 7–31. l.

Kemény Gábor: Szakszókincs – szaknyelv – tudományos nyelv (Újabb szempontok egy régi vitakérdéshez) = Éltet anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Szerk. Balázs Géza, A. Jászó Anna, Koltói Ádám. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002, 271–276. l.

Kemény Gábor: Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszédos országokban. Debreceni Szemle, 2002. 10., 201–213. l.

Kiss Jenő: Magyar anyanyelvüek – magyar nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.

Kurtán Zsuzsa: Szakmai nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, 2. Kiadás, Budapest, 1975.

Molnár Csikós László: Felfogások a nyelv rétegeződésének rendszeréről. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 22., 55–68. l.

Molnár Csikós László: Újabb szaknyelvi fejlemények. Tanulmányok (Újvidék), 1990. 23., 172–174. l.

Molnár Csikós László: A nyelvi norma alkalmazhatósága. = A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1994, 27—30. l.

Molnár Csikós László: Regionalitás és köznyelviség napjainkban = IV. Dialektológiai Szimpozion, Szombathely, 2002. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, 189–~~192. l.~~

Molnár Csikós László: A vajdasági magyar nyelv rétegei. Hungarológiai Közlemények, XXXV. évf., 2., 82–88. l.
Molnár Csikós László: Vajdasági és magyarországi tankönyvek szociolingvisztikai arculata. = Mi ilyen nyelvben élünk. Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2004, 233–248. l.
Molnár Csikós László: A szaknyelvek és a köznyelv, különös tekintettel a vajdasági magyar szaknyelv helyzetére = Magyar szaknyelv a Délvidéken. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság – Atlantis, Újvidék, 2006., 75–85. l.
Nyomárkay István: Adalékok a horvát szaknyelv magyar és német mintáihoz. Magyar Nyelvőr, 125. évf. (2001), 225–232. l.
Oswald, G.: Lexikon der Heraldik. Leipzig, 1984.
RPG.HU Fórum topic: Magyar haditornász terminológia
Škiljan, Dubravko: Pogled u lingvistiku. Školska knjiga, Zagreb, 1980.
Szabó István Mihály: A szaknyelv jelentősége az ezredforduló Magyarországán. Magyar Tudomány, 2002. 2., 171–173. l.
Szaknyelvi divatok (Szerk. Bíró Ágnes; társszerzők: Kemény Gábor, Bíró Ágnes, Felde György, Seregy Lajos, Tolcsvai Nagy Gábor). Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.
Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. Imre Samu. Nyelvtudományi Értekezések, 100., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
Tüzetes magyar nyelvtan. Szerk. Simonyi Zsigmond. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1895.

POTENTIALS OF REGIONAL TECHNICAL LANGUAGES

Norm has an important role in linguistic stratification. Explicit norms result in standard language. Nevertheless, most speakers in their utterances use a language variant. One of them is the regional standard, that is, the regional variant of the standard language. Technical languages are primarily standardized on international levels, but standardized national technical languages have also developed. All this finds expression in terminology and nomenclature. In the opinion of the author technical languages have also become regionalized, and thus the national technical languages also have their regional variants. These variants often use their own specific terms.

Keywords: standard language, regional standard, technical terminology, technical language norms, terminology, nomenclature, regional technical language

ETO: 811.511.141(497.113):81'373.21:342.725 CONFERENCE PAPER

CSORBA BÉLA

FÖLDRAJZI NEVEK TÖRTÉNELMI VÁLTOZATAI

Historical Variants of Geographical Names

A földrajzi nevek világában természetes jelenség a többnyelvűség, ugyanakkor a nevek cserekereskedelme nyelvek és kultúrák között szinte ősidők óta tart. Kisebbségi közösségek és kultúrák esetében alapvető fontosságú megismerni és ismertetni a földrajzi nevek anyanyelvi változatát, hiszen a mai Európában már nem fogadható el a cuius regio eius nomen asszimilációserkentő nacionalista ideológiája, sem gyakorlata.
A társadalomtudományi tanszékek magyar anyanyelvű hallgatói számára ugyanakkor az is fontos, hogy megismerkedjenek a délszláv nyelvek (mindenekelőtt a magyar nyelvvel folyamatos kapcsolatban álló szerb, horvát és szlovén) földrajzi névhasználatának változatosságával, különös tekintettel a történettudományi munkák és történeti források igen gazdag, ugyanakkor kellőképpen még nem kutatott archaikus névanyagára.

Kulcsszavak: földrajzi nevek, archaikus formák, kisebbségi nyelvhasználati jogok, szójegyzék

Aligha mondunk újat, amikor megállapítjuk: a földrajzi nevek világában általános és természetes jelenség a többnyelvűség. Ez még akkor is így van, ha kisebbségi helyzetű közösségekkel ennek gyakran az ellenkezőjét akarják elhitetni, vagy hogy pontosabban fogalmazzak, rákényszeríteni. Pedig az esetek túlnyomó többségében minden ember az anyanyelvén gondolkodik, és ebből következik, hogy a különböző hegy- és vízrajzi alakulatokat, a tájakat és országokat, városokat és falvakat, az utcákat és dűlőutakat minden közösség a maga nyelvi szokásainak, logikájának,-történelmi és kulturális hagyományainak megfelelően nevezi el, még akkor is, ha együtt vagy esetleg csupán egymás mellett él más nyelvi közösségek tagjaival. Természetesen kölcsönhatások a földrajzi nevek világában is léteznek, a nevek cserekereskedelme és adásvétele kultúrák és nyelvek között ősidők óta tart, s jórészt ez a magyarázata a formai, hangalaki azonosságoknak és hasonlóságoknak. Ugyanakkor gyakran előforduló jelenség, hogy ugyanazt a földrajzi objektumot egymás mellett vagy egymás közelében lakó népek jelentéstanilag azonos módon nevezik el, mintegy a földrajzi objektumok természetéből, sajátosságaiból, mineműségéből következő belső logikának engedelmeskedve. Mondani sem kell, hogy jelentős azon neveknek a száma is, amelyek-

nél semmiféle jelentéstani párhuzamosságot nem fedezhetünk fel. És persze azokról a nevekről sem feledkezhetünk meg, amelyek a történelem sodrásában jelentős mértékben változtak és torzultak, olyannyira, hogy sok esetben még a történeti etimológia módszereivel sem hámozható ki eredeti jelentésük és származásuk.

Bölcsészkari lektori ténykedésem során évek óta tapasztalom, hogy magyar nyelvű, de szaktanulmányaikat nem magyarul folytató történész hallgatóim körében a földrajzi nevek megfelelő magyar változatainak ismerete hiányos. (Feltételezem, hogy a Magyar Tanszékre iratkozók körében sem lehet sokkal rózsásabb a helyzet.) Ez jórészt a középiskolai történelemoktatás zavaraiból következik: a nem megfelelő tantervekből és tankönyvekből, a magyar nemzet történetének felületes oktatásából, a történelemtanárok nem egyszer kívánnivalókat maga után hagyó szakmai felkészültségéből, és nem utolsó sorban a magyar nyelv másodrendű helyzetéből és a magyar nyelvi műveltség lehangoló állapotából a Délvidéken. Sajnos a hozzánk kerülő hallgatók nagyobbik hányada egyetemre kerülése pillanatában még a magyar többségű vagy jelentős magyar lakossággal rendelkező vajdasági települések egy részének magyar névváltozatát sem ismeri. Hogy Subotica Szabadka, vagy hogy Mali Iđoš Kishegyes, az még csak-csak bejön a képbe valahogy, de már Bačko Petrovo Selo magyar neve (Péterréve) gondot okoz, ha a hallgató történetesen nem a Tisza mentén utazik le hetente Újvidékre. S lényegében ugyanezt mondhatjuk el a nyugat-bácskai Bogojevóról (Gombos), Svilojevóról (Szilágyi), hogy a bánsági Skorenovacról (Székelykeve) és Novi Kneževacról (Törökkanizsa) ne is beszéljünk! A helyzeten – bizakodjunk! – talán változtatni fog, hogy településeink magyar nevét, ha nem is mindig a legmegfelelőbb változatban, a közelmúltban (fél)hivatalos státusúvá emelték, és a megtűrt két- és háromnyelvű helységnévtáblák száma is mintha szaporodna. Sem a méltányosság, sem pedig az európai normák alapján nem fogadható el ugyanis a „cuius regio, eius nomen" (vagyis az „akié a terület, azé az elnevezés") asszimilációserkentő ideológiája és gyakorlata, s miközben tiszteljük más népek névadó szokásait – sőt, gyakran már mögöttünk hagyott történelmi időszakok és politikai kurzusok változó névpolitikai hóbortjait és annak minden káros örökségét is elviselni vagyunk kénytelenek –, aközben ragaszkodnunk kell saját névadási hagyományainkhoz, minden módon arra törekedve, hogy megőrizzük földrajzi neveinket, lett légyenek több száz, vagy csupán több tíz évesek. Mindez megfelelő nyelvpolitikai döntések nélkül természetesen lehetetlen. Ugyanakkor az is szükséges, hogy alapvető változás álljon be a vajdasági magyar közgondolkodásban (ennek olykor-olykor vannak bátorító jelei is), és ehhez legalább oly mértékben hozzájárulhatnak a tömegtájékoztatási eszközök újságírói, szerkesztői, lektorai, mint általános és középiskoláink tanítói és tanárai. Ahhoz ugyanis, hogy földrajzi neveink fennmaradjanak és a már félig-meddig elfeledettek új élet-

re kapjanak, mindenekelőtt *használnunk* kell őket. Alapvető, hogy ne csak nyelvi ismereteink legyenek neveinkről, de tudjunk minél többet a hozzájuk kapcsolódó kulturális, történelmi és népismereti auráról is, egyszóval: nincs megalapozott kisebbségi névhasználat alapos, elmélyült nemzetiségi önismeret s honismeret nélkül – és fordítva.

A tudatos névhasználat igényének kialakításához – legalább egy szűk körben – talán hozzájárultak a lektori órák is. Tekintve, hogy a lektori előadások és gyakorlatok látogatói különféle társadalomtudományi tanszékek hallgatói, s azon belül is zömmel történészek voltak, fontosnak véltem, hogy megismerjék Kiss Lajos történeti-etimológia alapművét éppúgy, mint a vidékünkre vonatkozó legfontosabb kézikönyveket, helységnévtárakat, lexikonokat Vályi András 18. század végi munkájától Csánki Dezsőig, Gyetvai Péterig, vagy mondjuk, Milica Markovićig. És – úgy gondoltam – az sem baj, ha közben a hallgatók kézzelfogható ismereteket szereznek a modernitás korának és a térségben gyakori impériumváltásoknak tudatos névadási/névváltoztatási törekvéseiről, amelyek hátterében államszervezési-közigazgatási racionalizmus éppúgy meghúzódhatott, mint leplezett vagy nyílt politikai hegemóniára törekvés, elnemzetietlenítés, vagy éppenséggel nemzeti, ideológiai és személyi kultusz. E jelenségek vizsgálatához jó háttéranyagot nyújtottak Mező Andrásnak az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyagának alapján készült kiváló könyvei, de tanulságos volt a hallgatók kezébe adni az 1922-es szerb-horvát-szlovén királyi belügyminiszteri rendelet nyomán napvilágot látott füzetecskét is a megváltozott helynévhasználati normákról.

Az eddig tárgyalt problematika – történelmi dimenziója ellenére is – lényegében nyelvpolitikai természetű, ezáltal általános érvényű, vagyis az egész vajdasági magyar nyelvközösséget érinti.

Szerb nyelven folytatott tanulmányaik során azonban hallgatóink számtalan más, speciális, jórészt szakmai fogantatású névhasználati dilemmával is szembesülnek. Ezek többsége a délszláv (tehát nem csupán a szerb) és a magyar névhasználati norma eltéréséből, szokatlanságából (azaz gyakran a megfelelő ismeret hiányából) fakad. Idősebb kollégáim bizonyára emlékeznek még a «beneši Szlovénia» kifejezésre a késői Tito-korszak magyar nyelvű sajtójából. Ez voltaképpen nem más, mint a *Beneška Slovenija* leiterjakabosítása. Mielőtt tehát az áldatlan emlékezetű egykori csehszlovák politikust Szlovéniával kapcsolatban bármiféle területgyarapító szándékba kevernénk, magyarázatként el kell mondani, hogy a derék *vend* atyafiak *Veneto* észak-olasz tartományt, illetve annak szlovénok lakta területeit nevezik Beneska Slovenijának, mégpedig *Velence (Venezia)* nevére utalva a maguk nyelvén, ami nem más, mint *Benetke*. A szlovén földrajzi nevek (melyekkel mi a Vajdaságban leginkább szerb és horvát közvetítéssel találkozunk) gyakran okoznak fejtörést nemcsak leendő történészeknek, de hivatásukat gyakorló újságíróknak is. Gondoljunk csak a sok ezer első világháborús ma-

gyar baka hullámsírjára, amelynek neve szlovénul (és szerbül) *Soča*, de mi csak olasz nevén, *Isonzó*ként szoktuk emlegetni, miként *Koruška* is *Karintia*. *Celovec* meg *Klagenfurt*tal azonos, *Gradec* (horvátul ma *Gradac*, régebben *Graca*) pedig mi más lenne, mint *Graz*. Az osztrák népnyelv két *Grác*ot ismer, az egyik *Bäurisch-Grätz*, a másik *Windisch-Grätz* (azaz „vend Grác", vagy ahogyan jobban ismerjük a hetvenes évek Németország felé tartó expresszvonatainak ablakából: *Slovenski Gradec*. Mi, magyarok persze azonnal a 48-as nóta által a „Ferenc Jóska krumplicsősz" bojtárjának gúnyolt osztrák tábornokra asszociálunk, akinek, nyilván felmenői által, bizonyára lehetett némi köze a szlovén kisvároshoz. És ha már a történelmi személyiségeknél tartunk, említsük meg Cillei Ulrikot, azaz Ulrih Celjskit, meg a szlovén várost, amelyről vezetéknevét kapta a bárói dinasztia, vagyis *Celjé*t (régi horvát nevén *Cilijá*t). De ha már Grácot említettük, nem térhetünk ki az ebből a kifejezésből képzett *Gradišče* tájnév elől sem, amely, mint tudjuk, egyazon vidék, csak horvátul megnevezve, mint a német *Burgenland* vagy kevésbé ismert magyar nevén *Várföld*e.

Mind délszláv, mind magyar történelmi munkákban, tankönyvekben, forrásközleményekben gyakran találkozunk elavult, mára már szokatlan hangzású, olykor nehezen beazonosítható földrajzi nevekkel. A szerbben és a horvátban a hosszú politikai együttélés folytán nagyon sok magyar földrajzi névnek a magyarétól csak kis mértékben eltérő változata alakult ki. *Segedin*t (*Szeged*), *Debrecin*t (*Debrecen*), *Budim*ot (*Buda*) és *Pečuj*t (*Pécs*) még játszva azonosítjuk, bár a Pečujt tájainkon „lefordították" már Újpécsnek is – ami annál inkább zavaró, hogy van *Újpécs* nevezetű település is a Kárpát-medencében, csak nem Baranyában, hanem a Bánság romániai részén – román neve *Nou*, egykori német lakói *Ulmbach*nak hívták. A hasonló hangalak persze a legtöbb esetben nyomra vezet: *Đurska županija* nyilván *Győr megye*, *Jegar Egerr*el azonos, a *Moriš* meg *Maros*. De már kissé nehezebb a dolgunk az olyan esetekben, mint *Janok (Győr)*, *Šimeđ (Somogy)*, *Šimeška županija (Somogy megye)*, *Železno (Kismarton*, azaz *Eisenstadt)*, *Železljezna županija (Vas megye)*, *Slanik (Szolnok)*, *Stolni Beograd (Székesfehérvár)*, *Stolnobeogradska županija (Fejér megye)*.

A magyar történelmi kútfők is jócskán örökítettek ránk archaizmusokat, gondoljunk *Belgrád* régi alakváltozataira különböző korokból: *Görögfehérvár*, *Bolgárfehérvár*, *Nándorfehérvár*. (A közhiedelemtől eltérően utóbbi nem a Nándor férfinévből, hanem egy bolgár nemzetségnévből származik.) De ilyen elavult forma *Zimony (Zemun)* régi neve, a *Zemlyén*, *Braničevo* magyar megfelelője, a *Barancs* vagy a bulgáriai *Vidin* középkori elnevezése, a *Bodony* is. Ebbe a csoportba sorolható az egykori horvát nemesi országgyűlések (száborok) helyszíne, *Kőrös* (amit nem lenne tanácsos sem Kis-, sem Nagykőrössel összetéveszteni), miként a városról elnevezett *Kőrös vármegye* is, ami horvátul *Križevac/Križevci*, illetve *Križevačka županija*.

Bizonyos egymásnak megfeleltethető elnevezések az idők során mindkét (vagy mindhárom) nyelvben kihullottak az idő rostáján. Például a szerb *Sedmogradska* megfelel a magyar *Hétváros*nak vagy a német *Siebenbürgen*nek, de ma már Erdélyt egyik nyelven sem nevezik így, legfeljebb történelmi munkákban vagy szépirodalmi szövegekben. Archaizmussá vált a *Vlaška nizija* éppúgy, mint történelmi (de nem szemantikai) megfelelője, a *Havasalföld*, s kiment a divatból a szerbben, horvátban használt *Vratislava* szintúgy, mint a magyar *Boroszló*, átadva a helyét *Breslau*nak, majd *Wroclav*nak. (Mindez ékesen jelzi névhasználati szokások, politikai „divatok" és impériumváltozások nem ritkán igen szoros összefüggéseit.) Egy-egy földrajzi név kifakulása sokszor igen gyorsan bekövetkezik, ha megváltoznak a létalapját korábban biztosító állampolitikai konstellációk. Ez történt például a 19. században oly sokat emlegetett horvát *Trojedna kraljevinával* (*Háromegy Királysággal*) vagy *Trojednicával*, vagyis a magyar alkotmánytörténeti irodalomban *Horvát-, Szlavón- és Dalmátorszá*gnak nevezett államalakulattal is. Érdekes megfigyelni, hogy a korábban lényegében egyenértékű szinonimaként használt *Ugarska* és *Mađarska* (horvátul *Madžarska* is) az utóbbi időben hogyan kap eltérő pragmatikai funkciót, összefüggésben az állampolitikai változásokkal: előbbi egyre inkább a történelmi, a „nagy" Magyarországot, utóbbi pedig annak trianoni jogutódját jelenti. De a megváltozott gazdasági viszonyok is kihathatnak egy-egy név sorsára. Ez történt például a morvaországi Uhorsky Brod (Magyarbród) egykori magyar nevével. A városkának a 16. században még jelentős magyar lakossága volt, főleg tőzsérek, azaz marhakereskedők, és a települést *Barát*nak hívták. Ez az elnevezés a szerbek körében még a 19. században is ismert lehetett, Vuk Rječnikében (1852) is megtaláljuk.

Harmadik országok földrajzi neveit is ki-ki a maga módján használja. A *Španija (Španjolska)*, a *Švedska* vagy a *Rusija* aligha okoz bárki számára is fordítási, azonosítási nehézséget. De ugyanez már nem mondható el a *Šlezka (Szilézia)*, a *Bavarska (Bajorország)* vagy a *Falačka kneževina (Pfalzi Választófejedelemség)* kapcsán. Gondot okozhatnak a *Velencei Köztársaság* hagyományos elnevezései is: *Mljeci, Mlečanska republika, Mletak*, vagy *Ciprus* és *Kréta* régi neve, a *Makarija* és a *Kandija*. (Utóbbi, ha Iraklion városáról és nem a szigetről van szó, Candiaként magyar szakszövegekben is előfordul.)

Mint minden nyelvben , a szerbben és a horvátban is szép számmal találunk olyan földrajzi neveket, amelyek sajátos belső fejlődés eredményei, és látszólag egyáltalán nem vagy csak kis mértékben emlékeztetnek a magyarban vagy az általában ismert nagyobb európai nyelvekben használt elnevezésekre. E hagyományos nevek egy része ma már lényegében teljesen elavultnak tekinthető, de régebbi írásokban még találkozhatunk velük. Ilyen pl. a *Lipsko* – ebben éppúgy tovább él a „hárs" jelentésű szláv Lipa, akárcsak magyar megfelelőjében, a *Lipcsé*ben –, a *Dražđani (Drezda)* vagy a *Mona-*

kov (München), amely ráadásul még erősen emlékeztet *Monaco* szerb nevére *(Monako)* is. Több hagyományos elnevezés azonban töretlenül él tovább a mai nyelvben is, hiszen elválaszthatatlanul összeforrt a nemzeti történelmi mitológiával, a kultúrával vagy a néphagyományokkal. Pl. *Skadar (Shkodra), Solun (Szaloniki), Krf (Korfu)*...

Végül érdemes kitérnünk az antikvitás kori földrajzi nevek kérdésére is. Többnyire a latin és a görög nyelvből vagy azok közvetítésével terjedtek el mind a magyarul, mind a délszláv nyelveken beszélők körében. A mai magyar nyelvszokás értelmében az eredeti alakváltozatok viszonylag pontos használatára, illetve átírására törekszünk, ezzel szemben a szerb és a horvát többnyire elhagyja a végződéseket, s azokat olykor újakkal is helyettesíti. A gondot legtöbbször a görög és latin főnevek *genitivusi* tövéből képzett szerb és horvát névváltozatok okozzák, ez a jelenség ugyanis nyelvünkben ismeretlen, ezért a szerb és a horvát alapján a genitivusi tőből kreált nevet hisszük az eredetinek. Pl. *Salamina* (a Salaminis genitivus tőből képezve), *Kartagina* (a Chartaginisból, hasonlóan). A helyes változat magyarul: Szalamisz, Karthágó.

Szójegyzék

(Néhány példától eltekintve nem térek ki a mára már igen jól feldolgozott vajdasági névanyagra.)

Alžir – 1. Algéria (állam) 2. Algír (főváros)
Alba ad mare – l. Biograd na moru
Antivari (arch.) – ma: Bar
Bakar – Buccari
Barat – Barát, Uhorsky Brod, Magyarbród (Morvaország)
Balaš-Đarmata – Balassagyarmat
Bavarska – Bajorország
Bečko Novo Mesto – Bécsújhely
Bela/Bjela gora – Fehérhegy (Csehország)
Beli-Kriš – Fehér-Körös
Beljak (szlovén) – Villach
Beneška Slovenija – Veneto olasz tartomány szlovénok lakta területe
Benetke (szlovén) – Velence
Beograd – Belgrád, Görög-, Bolgár-, Nándorfehérvár (arch.)
Biograd na moru – Tengerfehérvár (arch.), középkori latin neve: Alba ad mare
Bitolj – Bitola (Macedónia)
Bizantija – Bizánc, l. Vizantija
Bjelovar – Belovár, Bélavár (arch.)

Blatno jezero – Balaton
Blaž – Balázsfalva
Bohemska (arch.) – Csehország
Bojansko jezero (arch.) – Shkodrai-tó
Boka Kotorska – Kotori-öböl, l. Kotar
Bosfor/Bospor – Boszporusz
Braničevo – Barancs (arch.)
Brin – Brno, Brünn
Brzi-Kriš – Sebes-Körös
Budim – Buda
Caricin – Caricin (Volgográd, vagyis a volt Sztálingrád régi-új neve)
Carigrad – Isztanbul
Celovec (szlovén) – Klagenfurt
Cilija – Celje, Cille (arch.)
Crni Kriš – Fekete-Körös
Čakovec (szlovén) – Csáktornya
Ćuprija – Köprü (arch.)
Drač – Durresi, Đurrazo (arch.)
Dražđani (arch) – Drezda
Dubrovnik – Raguza (arch.)
Dobrovnik (szlovén) – Lendvavásárhely
Duklja – Dioclea
Đakovo – Diakovár
Đerdap – a Vaskapu-szoros (a török eredetű elnevezés jelentése: zúgó)
Đurska županija – Győr megye
Edirne – Drinápoly
Egipat – Egyiptom
Falačka kneževina – Pfalzi Választófejedelemség
Ferisović (arch.) - Uroševac
Filek – Fülek
Galič – Halics
Golubovac – Galambóc
Gorica – Görz (arch.), Gorizia : *gorički grofovi – görzi grófok*
Goričan – Muracsány (Horvátország)
Gorjan – Gara (falu az egykori Valkó vármegyében : *Gorjanski – Garai*
Gradac (horvát) – Grác
Gradec (szlovén) – l. az előbbit!
Graca (horvát, arch.) – l. az előbbieket!
Gradišće – Várföld, Burgenland
Gradiška – Gradisca, északkelet-olaszországi szlovénok lakta város és környéke

Herceg-Bosna – Hercegovina Horvátországhoz csatolt része a második világháborúban
Hlebno polje – Kenyérmező
Ilok – Újlak (arch.), Ilok : *Nikola Iločki – Újlaki Miklós*
Jakin (arch.) – Ancona (Olaszország)
Janok (arch.) – Győr
Jedren – Drinápoly, l. Edirne, Odrin
Jegar – Eger
Jenopolje – Jenő (végvár)
Jermenija – Örményország
Kandija – 1. Kréta 2. Candia 3. Iraklion : *kandijski rat – krétai háború*
Kartaga/Kartagina – Karthágó
Kipar – Ciprus, l. Makarija
Klini – Cluny
Kolonj (arch.) – Köln : *kolonjska voda – kölnivíz*
Kosmet – Kosovo és Metohija tartomány szerb neve az 1950-es évektől (mozaikszó)
Koruška (szlovén) – Karintia
Kosovo polje – Rigómező
Kotar – Kotor, Cattaro
Krašo-severinska banovina – Krassó-szörényi bánság
Krf – Korfu
Kriš – Körös
Krit – Kréta
Križevac/Križevci – Kőrös (horvátországi város)
Križevačka županija – Körös megye (Horvátországban)
Krš – Karszt(vidék)
Laba – Elba
Lajpcig - Lipcse, l. Lipsko
Lavov – Lviv (ukránul), Lvov (oroszul), Lemberg
Levant – Levante
Lionski zaliv – Oroszlán-öböl
Lipnica (szlovén) – Leibnitz (Ausztria)
Lipova – Lippa
Lipsko (arch.) – Lipcse
Mađarska/Madžarska – a trianoni Magyarország
Mačvanska banovina – Macsói bánság
Makarija (arch.) – Ciprus
Mala Vlaška (arch.) – Kis-Oláhország (arch.), Olténia
Mali Nikopolj – Kisnikápoly
Martova poljana – a Mars-mező (Campus Martius) az ókori Rómában
Međumurje – Muravidék (egy időben Muraköznek fordították)

MTA Könyvtára

Mleci/Mljeci – Velence, l. Venecija
Mlečanska republika – Velencei Köztársaság
Mletak/Mljetak – Velence, l. Venecija
Monako – Monaco
Monakov (arch.) – München
Monošter/Monoštor – Szentgotthárd
Moravska – Morvaország
Moriš – Maros
Mramorno more – Márvány-tenger
Neograd – Nógrád
Nikopolj – Nikápoly
Nizozemska – Németalföld (arch.), Hollandia
Novi Zrin – Újzrínyivár
Obala Bjelokosti (horvát) – Elefántcsontpart
Obala Slonovače (szerb) – Elefántcsontpart
Odrin (arch.) – Drinápoly, l. Edirne, Jedren
Oglej (arch.) – Aquileia
Onogošt (arch.) – Nikšić
Ostrogon – Esztergom
Pečuj – Pécs
Peć – Ipek (arch.), Peć
Pomorišje – Marosmente
Potiska granica – Tiszai Határőrvidék
Povolška Bugarska – volgai Bolgárország
Primorska banovina – Tengermelléki bánság
Racki Kovin – Ráckeve
Rankovičevo (arch.) – Kraljevo (az ötvenes években és a hatvanas évek elején Ranković belügyminiszter nevét viselte)
Rijeka – Fiume
Rim – Róma
Rimski šančevi – Római sáncok (jókora kiterjedésű népvándorlás kori sáncrendszer a Bácskában)
Rimski Šančevi – Vaskapu (kis település és vasúti megállóhely Újvidéktől mintegy nyolc km-re északra, magyar neve minden bizonnyal egy középkori település emlékét őrzi)
Rod – Ródosz
SAD – USA
Saksonska – Szászország
Salamina – Szalamisz : *bitka kod Salamine – a szalamiszi csata*
Sedmogradska (arch.) – Hétváros (arch.), Erdély
Semendria (arch.) – Szendrő (arch.), Smederevo
Sentandreja – Szentendre

Senj – Zengg (arch.)
Severin – Szörény(vár), ma: Turnu Severin
Sibinj – Nagyszeben : *Janko Sibinjanin – Hunyadi János*
Sikuljska – Székelyföld
Skadar – Shkodra (albán), Scutari (olasz, arch.)
Skadarsko jezero – Shkodrai-tó
Skoplje – Szkopje, Üszküb (török, arch.)
Slanik – Szolnok
Soča (szlovén) – Isonzó
Solun – Szaloniki, Thesszaloniki
Spiška – Szepesség
Split – Spalato (arch.), Split
Starija Mađarska – Magna Hungaria
Sto(l)ni Beograd – Székesfehérvár
Stolnobeogradska županija – Fejér megye
Sveta Gora – Athosz-hegy, a görögkeletiek Szent Hegye Görögországban
Sveta Stolica – Szentszék, Vatikán
Sveto rimsko carstvo – Szent Római Birodalom
Svileni put – selyemút
Šabac – Sabác, Szabács (arch.)
Šimeđ – Somogy
Šimeška županija – Somogy megye
Šlezka – Szilézia
Štajerska – Stájerország
Titograd (arch.) – Podgorica
Trebinje – Travunia (arch.)
Treće carstvo – Harmadik Birodalom
Trogir – Trau (arch.)
Trojedna Kraljevina – Háromegy Királyság
Trojednica – l. az előbbit!
Trst – Trieszt
Tržič (szovén) – Monfalcone
Tunis – 1. Tunézia (állam) 2. Tunisz (főváros)
Tuzla – Só (arch.)
Ugarska – a történelmi Magyarország
Usurska banovina – Ozorai bánság
Varaždin – Varasd
Veles – Velesz (Macedóniában), Köprülü (török, arch.)
Veliki Sveti Nikola – Nagyszentmiklós
Veliki Varadin – Nagyvárad
Venecija – Velence
Vidin – Bodony (arch.)

Vidinska banovina – Bodonyi bánság
Vizantija – Bizánc
Vladimir – Lodomér, Lodoméria
Vlaška – Oláhország
Vlaška nizija (arch.) – Havasalföld (arch.)
Vltava – Moldva (folyó Csehországban)
Vratislava (arch.) – Boroszló (arch.)
Zadar – Zára (arch.)
Zarandska županija – Zaránd megye
Zemun – Zemlyén (arch.), Zimony
Zlatna obala – Aranypart
Željezno – Kismarton (Eisenstadt)
Željezna županija – Vas megye
Žrnov – Sarnó/ Zsarnó (középkori vár az Avalán)

HISTORICAL VARIANTS OF GEOGRAPHICAL NAMES

In the world of geographical names linguistic pluralism is a natural phenomenon, whereas the interchange of names between languages and cultures has been going on since ancient times. In the case of minority communities and cultures, it is of utmost importance to familiarize members of the community with the name variant in their mother tongue, since both the practice and the nationalistic ideology of cuius regio eius nomen, which promotes assimilation, is no longer acceptable in today's Europe.

It is also of great importance that Hungarian students in the departments of social sciences become familiar with the South Slavic varieties of geographical names (in the first place with Serbian, Croatian and Slovene names, since the Hungarians have been in continuous contact with these nations), especially with regard to the very rich source material of archaic names that has not yet been duly researched.

Keywords: geographical names, archaic forms, the rights of minorities to use their own. Language, word list

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA